

«ВЕЧІРНЯ ГОДИНА» Ч. 5

ЮРІЙ КОСАЧ
**СОНЦЕ
В ЧИГИРИНІ**

Львів, 1992

Друкується за виданням 1934 р.

Художник *Юрій Кірієнко*

«ЗМОВА ШАЛЕНИХ»

ПЕРША ЧАСТИНА

1. ДОМІВКА ЯКОБІНІВ

Яскір перебігав дорогу наввперейми з петровим батогом і з нечуй-вітром. Там чебрець, там роман пах на ланах, на золотополіх. Край ланів голубине небо ледви шелевіло, не грало, чаймами хмарок розіпало волошковий намет саетовий і задумалось.

Гоже літо було року Господнього 1825-го.

Брика поштових, розгойдана, забрьохана таратайка, запряжена в худерляві казьонні шкапи виборсалась із ярка, з Борщагівської балки, випалась на горбок, на Перепятиху й знову покотилась у низ — між колосистими, жовтогарячими хвилями пшениць сховались чілки коней та візників картуз.

В долі розсипався білесенькими хатками-мазанками в чепурних черешневих садках утоп Васильків. Старі вітряки, тихо поскрипуючи, застигли на видмах, на оболоннях, за тополями простягли свої лапаті крила. І старий гречкосій в вибиваних штанях ліниво торкнув солом'яного бриля — воли знехотя звернули з колії — цоб; цабе — брики посторонились. Ід Білій церкві шлях, що з Києва йшов, завізний чумацькими мажами розбігся біля київської карбованої застави в тинчасті вулички. Поштова брика заплигала на вибоях, вибралась на майданчик, де геготинням привітали її пушинки гусей, що паслись на зеленому маленькому вигоні. Тут, зараз за церквою з синенькою банею, старою та затишною між липами біля обдріпаного будиночку з повіткою, з похиленим, під трухлявими гонтинами, ганочком спиналась.

Із брики виплигнув легко та зручно мандрівник у запорошеному плащі в чакі з білою китицею та ви-
п'ятим двоголовим вірлом, високих чоботях з острогами.

Опецькуватий начальник станції, заклавши руки в бездонні кишені кратованих шараварів з димчатого нанкіну, пильно дивився на брику, на мандрівця, на його чоботи й обличчя смагле, продовгасте, сховане в тіні чака.

— Коні на Тульчин, зараз! — гукнув мандрівник дзвінко й нетерпляче.

Начальник понюхав табаки, глибоко потягнув ніздрю і довго не міг чихнути.

— Нема коней, ваша милість.

Очка його, під окулярами, глумливо посміхались: знаємо, мовляв, фертиків таких, що в очі порох сиплять, та дарма, почекаєш, голубе, не такі ще чекають...

Мандрівник швидко розпіняв плаща — блиснули еполети й однострій гвардійського старшини, золотом шитий комір, заіскрилась рукояті шаблі, дорога з срібним дармовісом, з парчевою торбою. Добув із глибини мундіру подорожній приказ, махнув ним перед носом начальни-
кові:

— Фельдегером їду, височайшим велінням, у штаб другої армії! Коні мусять бути! Чуєш, старий?

Начальникові очка закліпали, під руденькими віями зайшлися сльозою, почервоніли, заметушилися сполоханими мишками.

— Зачекайте, ваша милість, одну мить — лишень коні заложимо. Руму, браги чи чаю?

Тупцював із задку, поки ввійшли в кімнату, обтер полою крісло, дмухнув на стіл. В темній горниці дзиж-
чали мухи, вовтузились під низькою стелею, добувались до бутлів з наливкою, з ягодами, ховзались по рамі портрету бундючного генераліссімуса, фельдмаршала Суворова. А маленькі козачки гарцювали біля копит здо-
ровенного козака Платова й отаман Пшеничний колов ним і напис, ще непоплинялий: «Ну, мусью, проси пар-
вире, нерозумна твоя гире, як займати малороса, як по-
може й Бонапарте, наживай мерщій пятами, бо інакше
лихо з вами!» Мандрівник, прочитавши цей неவிбагли-

вий, жартовливий віршик, зложений якимсь невідомим віршописцем, посміхнувся.

Коломазь і кінська збруя лежали на долівці, шов-
кові хустки й суконні однострої виглядали з куфрів, важких, кованих залізом. Синьобрюхі цінцьобрюхи й червоногорлі снігурі кукурічилися на кахльовій печі — так усе було як скрізь по поштових станціях і при-
дорожніх коршмах.

Дівчина в квітчастій хустці, з разками намиста й ду-
качів на білій шії, чорноока та чорноброва, принесла глек із питвом, спаленіла маком і шугнула в двері, зиркнувши й посміхнувшись хитрими оченятами до гар-
ного мандрівника.

...штоси різав bestія дьявольськи! — говорив за тонкою перегородою хтось у цій самій кімнаті. Наш мандрівник спостеріг тільки тепер, що не сам, але побачити нікого не міг, бо перегорода була глуха, до самої стелі.

...з німців мабуть був, французьку кампанію ін-
тендантом пробув, вийшов у 815-ім у відставку. В Оль-
віполі, де наш полк застряг, тоді коли неаполітанську революцію втихомирювати збирались, здається скарбни-
ком був. Жіночка, одна казка Шегерезади! Наші всі дуріли за нею, стрілялись, бо ж в окрузі не було ні одної жінки, гідної уваги. Коні, вино, гульня по жидівських коршмах та й карти — єдине заняття. Поручник же наш Сухина, душа-парень, звільнений з гвардії, справжній Манфред, Дон-Жуан український, заложився з нами, що її добуде. Цнотливаж наша Лара була, до біса цнотлива. Ще й чоловік бурбон, сухий німчура, сливе під замком тримав бідолашну! Граєм у коршмі, як звичайно, наш скарбник клонгери загинає — всіх ріже в польський банчок, купа золота. А по півночі як зачару-
вав — не йде карта. Прорізав німець усе, що мав, грає на пароль, не йде карта, хоч убий. Жовтодзьобі пра-
порщики кладуть на лопатки — тисяч десять проса-
див неборака, мало не плаче, зблід, мабуть скарбові гроші проциндрив. А тоді підходить до нього Сухина і так, як він це вміє, крізь зуби: «Дозвольте, добродію, мені карту, я ще з вами не грав». — «Прошу», — каже той, а сам тремтить. — «На що бажаєте ставити?» — «На вашу жінку», — відповідає наш очайдух спокійно. «Дозвольте, я не дочув», — перепитує німець. — «На

вашу жінку, а з мого боку куш п'ятнадцять тисяч...»
І як гадаєте, що німець зробив?

— Вихопив пістоля?

— Де пак! Холодно так глянув на Сухину й питає чим платить, золотом чи асигнаціями? Сухина вивалив капшук золота — німцю аж очі розбіглись. Іде? Йде. Мечуть. Пароль в десятій загнув, туз, король пре, дама сміється. «Ваша бита», — каже німець і руки тягнуться уже до золота. — Пардон, добродію, — говорить Сухина і викидає карту: «Ваша бита!» — і козирною двійкою, уявіть собі, забив.

— Неймовірний хід. І виграв жінку?

— Так, уявіть собі, німець вибіг — ми гадали повіситься, але приводить до квартирі Сухини заплакану даму і каже: «Знайте, поручнику, я своє слово стримую, бо також був старшиною, але домагаюся від вас сатисфакції, найсуворішої». «Прошу, — відповідає Сухина, — я готов кожної хвили до послуг, але знайте, що я з виграної й так користати не збірався, а вам хотів позичити гроші, щоб відігратись». Поєдинок — обидва стріляють у повітря — обійми, приязнь, Сухина частим гостем, жінка німця закохується в нього й обоє тікають до Волощини. Але пожиття було коротке — жінка вмирає на пропасницю, Сухина вертає, його карають, за дезерцію, на півтора року в лінійні полки на Кавказі. Чи не дивна історія, панове?

За перегородами брязчали остроги, шаблі, дзвеніли поставці. Мабуть кватиранти ждуть на підводи — по-він чував аж забагато. Але мимохідь, слухаючи розмови, знов підвів голову й насторожився.

— Твій гусарин Сухина починає мене вабити, Щепило, — озвався розважний, повільний голос, — такі нам можуть пригодитися. Аджеж бешкети й витівки в душі Корсаря свідчать про велику фантазію цього кавалера, а нам фантазія ніколи не зашкодить...

Щепило зареготався дужо й дзвінко.

— До чорта, Кузьмин уже напевно обрав його на гордовитого, хмурого Кондорсе! Ладен із мене робити Дантона...

— А мені здається, — докинув третій голос, молодий і пристрасний, що ваш Корсар «носить серце на перевязі», бундючний пустун. Нині багато їх, зну-

джених життям і зневірених у людях, що шукають диких скель і пустель. На ділі це невдачники...

— Ну, хотів-би я, Кирейв — озвався Щепило, — щоби Сухина почув отсе. Мабуть без вух пішов-би ти до дому за «боягуза». Я, любий, бачив його в ділі: під Ульм, під Єною, під Ілавою, під Смоленськом і Тарутіном. Я бачив як, у Парижі, в чотирнадцятому році, він обтинав у Фонтенебльо мережки на рукавах роялістам за те, що не хотіли пити з ним за поворот з Ельби Наполеона. Я бачив, як за підв'язку рудоволосої Жанет із Комедії він ішов сам один на чотирьох драгунів Більова...

— Годі — мрійливо промовив Кузьмин, — добрі-ж це були часи. Жанет зводила нас усіх з глузду — за один її усміх я готов був віддати всі чотири гармати, здобуті під Липськом!

— Ну, мене Жанет не цікавила ще, — так само мрійливо завважив Щепило, — я волів сальони баронесси Анни Люїзи Жермени де Сталь...

— Де досягав успіхів не тільки в спорах про «Німеччину», — вкинув Кузьмин.

Всі зареготались, але Щепило жартовливо перебив:

— Що ви, панове? Де мені було тягатись із поручником Арманом де Рокка? А врешті залишів у спокою тінь цієї доброї жінки. Запевняю вас, що мене цікавив тільки пан Бенжамен Констан. Потім мене далеко більше цікавив Тальма — єдине, що нам лишалось, бо-ж для цілого Парижа, за виїмком маркіз — старкуватих емігранток, ми були лиш вороги й наїзники. Даремно підлабузнювався наш лисий лис...

— О, він це вмів ще тоді: «Війни та вальсів вірний паллядин...»

...«козак із розуму, калмуцької краси», — продовжував знану епіграму лорда Байрона на Олександра Першого Кирейв, —

...«великодушний (але не в зимі), у літі влєсливий і майже ліберал, він навіть волю ладен поважати, там, де її не треба роздавати...»

— Та хай їх усіх чорт бере! Смерть тиранам! — вигукнув палко й, ударивши поставцем у поставець, затагнув свавільно та завзято пісню париської черні:

«Ах, це піде, це піде...»

Нарешті вбіг начальник, обтираючи чоло червоною хустиною й зголосив, що коні готові, але непаристі, тому хай їх милість не гніваються. Притім посилає до всіх тисячів чортів флігель-адютантів, що женуть в ший на маневри й мало платять.

Мандрівник накинув плаща й насунув чакотачку та задумано натягував рукавички.

— Скриню вашої милости приторочили ми з задку, пістолі в кишенях. Гуляти в лісах водяться. Наніч напевно в Тульчині будете...

— А хто це там? — показав мандрівець на передгороду.

Старий хитренько посміхнувся.

— Це, ваша милість, тутешні панове-старшини з Чернігівського полку, ждуть підвод до Житомира... переведені з гвардії Семенівського полку, за бунт! — додав тихцем і зашепотів, поки стояли на ганку:

— Порохом пахне ось тут, ваша милість, їй Богу, ви мабуть завважили — тільки відеш у Малоросію сіріч Україну, а вже іншим духом чути. Бунтарським, ваша милість (старий навшипиньки став навіть, щоб до вуха дістати), зіло — недобрим духом пахне. Суцця квартира яacobінів, ця Україна сіріч Малоросія...

Мандрівник мовчав і тільки посміхався. Старий подав йому книгу, щоб записати «зацне ймення». Гусяче перо, обшморгане й обкусане, скрипіло. В каламарі вонтузилися мухи.

— Лови, старий! — кинув з брики золотого мандрівник; — рушай!

Коні шарпнули, взяли з копита, сполохали гусей і рябу свиню, що лежала серед дороги й сховалась у куряві.

Смодителъ уклав золотого в прірву своїх шараварів, ще вклонився чакотачці, що зникало серед пилу й, ступаючи по трухлявих східцях, розбирав по складах нечитке письмо:

«Гвардії підпоручник Драгоманів, із Санктпетербурга у Тульчин»...

Давно вже підскакувала поштова брика на вибоях за білоцерківською заставою, довго ще не могла оговтатись ряба свиня, так знечевя розбуджена, довго гегали збентежені гуси на вигоні, а ще довше сопів на-

чальник станції над сипілкою; нюхав табак, обтирає мокрого лоба і виводив хвостаті закарлюки, висунувши трохи язика:

«Його Превосходительству Губернатору Г. Києва Господину Ковалеву — секретный извѣтъ».

Фельдгера і різних чинов охвещеры, по нескількох раз в недѣлю скачуть через наш повѣтъ, имѣя направлѣніе к Тульчину и Умани. Протѣзжають не самы, но что везуть, узнать не можна...»

II. ДИКТАТОР ПЕСТЕЛЬ

Спав Тульчин-Нестервар, дримали варті на стійках, застигла палата Потоцьких, задивлена в став. В чорній тоні танули її стрункі, білі кольонни, блідо всміхнені статуї. Серед парку, застигла, занімала графська каплиця з іконою строгої Богородиці. Спав Тульчин-Нестервар, подільське городище. Може снівсья йому жахливий сон: знову з пожарища палати курить люльку Пєребийніс, знову зміюкою із яру завертає загін Залізняка по дорозі на Умань...

Дві свічки рівно горіли в свічниках — без вітру була ніч, спокійна. Обличчям нетутешній сидів за столом із вигненими ніжками чоловік у полковницькому однострою. Над блідим, випуклим чолом горіжився цівник білявої чуприни, що його пригладжував пухкими, коротенькими руками. Велике підборіддя придавало йому схожості із Наполеоном Бонапарте. Полковник Вятського, піхотного полку Павло Пестель знав це і потайки був на це гордий. Тому його рухи були плавкі й розміряні, очі холодні, голос рівний і одноманітний, що хотів лиш наказувати. Він говорив, не обертаючись, до свого гостя — високого, стрункого гвардійця, що стояв біля вікна й ховав у тінь своє нетерпляче обличчя.

— Так, підпоручнику, кожний вік має свою окреслену рису, наш — знаменується революційними думками. На нас випало завдання — думки ці провести в життя.

Драгоманів подумав: це добре накручена машина, що силкується вдавати з себе Цезаря. Узурпатор бе з кожної його жили.

Пестель чеканив кожне слово, любувався ним. Замовк і м'яко викроєні губи мовби щось жували. Жіночо гарні й жіночо жорстокі. Аджеж ними видавав накази проганяти крізь лаву неслухняних салдатів та конюшим в своїх Линцях парити лозою кріпаків.

— Душно, підпоручнику, — у вас, на вашій Україні ночі як і жінки гарні, але дикі своїм мовчазним супокоем... я не можу влітку спати...

Розчипнув тугого коміра з золотим гиллям і дихав важко, немов ніч і справді давила його. А через безсонні ночі обличчя набрякло, віддавало нездоровою жовтю. Відкинувся на крісло й тінь його плигнула на стіну, танцювала, видовжуючись чудернацько, сягаючи фризю з гіпсовими товстенькими амурчиками.

Виринуло із темряви обличчя Драгоманова — свічка затріпотіла на його еполетах. Чолом його бігли гнівні хвилі. Він слухав і накипав.

— Наше діло, — тягнув Пестель рівний сувій своєї мови, — математично певне. В ньому нема нічого із героїзму, із фантастичних мрій. Переворот це конечність, що без нього неможлива дальша історія Росії. Його доконає кілька, відданих справ, людей — по суті це буде сливе те саме, що зроблено двадцять п'ять літ тому з божевільним Павлом Першим. Ніяких революцій, ніякої черні. Легітизм буде затриманий в цілості з тим, що на його сторожі стане конституція. Самодержавя це зайвий тягар, це куля при нозі Росії, що не дає їй зростати в торгівлі та промислі, нарівні з іншими державами. Те саме відноситься до кріпаччини. Промисл потребує вільних рук — їх забирають поміщики. Звільнити ці руки, щоби знову закріпостити їх у промислі. Бо палка й кнут потрібні росіянам, як хліб і повітря. Дати росіянам волю, це значить дозволити на бунт рабів, а це з черги, кінець Росії. Мудра конституція в могутній Росії — ось наша мета. Врешті все це докладно висвітлено в моєму проєкті російської конституції, в так званій «Руській Правді»...

Пестель замкнув очі й задумався. Йому видалось, що він у тій хвилині подібний до римських цезарів. «Септімій Север або Марк Аврелій» — подумав він. Але Драгоманів нетерпляче стукнув шаблею й різко та гнівно прорвався його голос:

— Ваші думки, полковнику, не нові для мене. Я чув

їх од петербурських слабодухів, бояр у якобінських шапочках Трубецкого й Оболенского. Я сподівався од вас почути більше, ніж ліберальні медитації в душі Новікова та Сперанского...

— Що?

Пестель уперве обернув до нього голову й змірив призириливими, холодними очима. Підвів жовтаві брови й посміхнувшись, сказав, що радий почути, що має на думці Драгоманів.

— Річ у тому, — почав Драгоманів, — що ми думаємо інакше. Ми люди з малими еполетами й без імен, що од перших днів нашої молодости терпіли злидні й пониження, що відчули всю несправедливість сучасности, готові на все для привернення правди. Наша мрія революція, наша мета кінець Росії. Ми за революцію всенародню, за революцію салдат і селян. Всесловянська сім'я — наше діло. Смерть тиранам — воля народам! Домагаємось ділання, негайного ділання, бо далі годі терпіти. Перестерігаю вас, полковнику, перед гнівом люду, що великий і росте з дня на день, ділайте скоріше, бо буде пізно!.. Не спиняючись перед жадною перепоною, рватись до боротьби — ось що вам можу сказати, полковнику... Повітря сповнене кінжалами, а ви того не бачите!..

Пестель слухав його, замкнувши очі. Його гнівало те, що Драгоманів краще говорить по французьки, як він. Але обличчя його було застигле, неначе втомлене. Він одмахнувся рукою, як від настирливих мух. В душі починав накопирати злістю. Думки Драгоманова знав давно із рапортів Апостола про Зєдинених Словян, що хочуть виступити з якоюсь божевільною розпукою. А врешті це його нудило. Він хотів спати і знав, що не засне. Думав про Оксану — жінку відданого ним в поселення на Богу, гуменного, про недільний перегляд полку генералом Ротом, про те, що джурі Тющі треба дати зо двадцять нагаїв за невичищені чоботи.

Драгоманів не знав, що думає Пестель. Йому підступав до горла гнів, що накипав ще в Петербурзі на засіданнях Північного Товариства. Він починав ненавидіти Пестеля, як ненавидів Оболенского й Трубецкого, що з люльками в роті теревенили про революцію, а нічого не робили, крім нудних засідань. Йому хотілось до болю схопити щось тяжке й розчавити цю холодну, камінну голову.

— Не забувайте, полковнику, — докинув він, що ми — патріоти українські приступили до вас із мріями про вашу й нашу волю. Не доводьте, щоб ми сказали те, що маємо сказати давно...

— Себто?

— Те, що вирішуватимем свою долю самі і здіймемо прапор, не чекаючи, аж нам на це дозволите!

Пестель зморщив чоло й призирило посміхнувся. — Чи не мрієте ви, підпоручнику, про другого Мазепу?

— Може й мріємо, полковнику, але про те ще не говоримо...

Полковник Пестель підвівся й пройшовся по кімнаті. Тихо, крадькома ступав у мягких пантофлях. Товсті його литки обтягували вузькі штани. Заклавши одну руку за вільот свого синього однострою, другу підніс у гору й, не дивлячись на Драгоманова, удавано-натхнено промовив:

— Перестерігаю вас, підпоручнику, перед думкою про розвал Росії! Відкидаю цілком всяке федеративне творення, устрій й існування! Як один, єдиний є Бог, так одна, єдина є Росія!

Драгоманів рвучко підбіг до нього й виріс над ним на цілу голову.

— Коли Бог буде сторожем нашої неволі, ми потрапимо піти й проти Бога!

Вигукнув він палко й гнівно, спалахнувши весь як у багаттю.

— Ви скажені, люті пси на ланцюгу! — скрикнув переразливо Пестель. — Я дозволив, Апостолу Муравйову і Бестужеву-Рюміну перестріляти вас усіх, якщо поважитесь виступити на власну руку!..

Він аж позеленів весь, трясся як у пропасниці. Очі його — розпалені до білого сталеві ножі зустрілись із хмурими очима Драгоманова. Хвилю змагались, хотіли пропалити наскрізь, але згасли, віддалились. Пестель закривав руки назад і підійшов до вікна, відкритого в тихий сад. Оксамітна, подільська ніч дихала солодко й свіжо. Солові на Хорошому не вгавали. Метнулися далекі зорі, посміхнулись, смагнули небо полум'яними хвостами. Пестель постояв добру хвилину, добув табакерки, понюхав табаки й вернувся до свого бюро, не дивлячись на Драгоманова.

— Добре, — глухо промовив він, — я на осінніх маневрах у Лещині почну обговорювати справу виступу. Прошу дуже, — підкреслив він ідко, по гадючому, — але не ремствуйте, коли згинете на шибеницях, або погниєте в підвалах Петропавловки!

— Ми й переконані, — живо сказав Драгоманів, — що воля купується не золотом й не сльозами, а кровю, що наші надії не здійсняться так швидко, як цього собі бажаємо, але ставимо собі метою віддати все, що веде ступнево до мети. Віддати життя й кров свою за волю земляків нашим бажанням...

— Ну, ну, годі... — персбив його Пестель і добув із шухляди грубий пакет; — ось список членів обох товариств, по дивізіям і полкам, розташованим на Україні. А це, — полковник добув невеличку книжочку з полиці, — прочитайте собі, підпоручнику й передайте своїм — шаленим тим... вельми повчаючи й вашому темпераментові рідня... Апостол нею захоплений...

Пестель поволі лагіднів, гнів його простилав. Драгоманів узяв до рук книжку й прочитав титул: «це був роман де Сальванді «Еспанія або ж повстання гверіллі».

— Прощайте, Драгоманів, хай вас Бог має в опіці! Поклоніться Якушкіну, Рилєєву й Микиті Апостолові...

Полковник подав йому вялу, вогку руку й розгорнув рукопис «Руської Правди». Драгоманів через рамя йому перечитав кілька рядків, посміхнувся про себе й пішов до дверей. Заспаний Тюшка позіхнув і засаплював йому рукою до голої голови. Випустив його, крізь міцно заригльовані двері, на ганок. Зарошуючи чоботи, Драгоманів пішов до своєї квартири в штабі. Тихо зітхнув став, зарябив свічadne плесо, блідо всміхнені статуї розплились, померкли в тоні. На Хорошому дзвінками лящали солові. Тульчин-Нестервар спав насторожений.

III. ПРЕСТІЛ МРІЙ

Зозулька на годиннику, вивезеному бригадиром із Швайцарії, із походів під Суворовим, прокувала годину. Порцеляновий чабанок і його приятелька вийшли із своєї хатини та покивали зальотно головками.

І завжди ця містерна штука, хоч усім добре знайома, усіх займала. І тепер обернули до неї голову й сам бригадир Горленко і його паніматка, бригадир і Людмила, дівчатко з очима котятка. Бо спогадом вона була для всіх. Бригадирові нагадала, як компанійські полки в карабінери повертали, як сувора служба під дирекцією Суворова була, та багата на авантюри. Аджеж не всім нині розповідав підхмелившись, що Регіна Понтіка, княжна Тараканова йому фельдмаршалом українським бути приобіцяла, що її ручку бліду та тонку цілував на авдієнції в Ліворно, що по смерті її в Олексіївському підвалі жалобу носив.

Пані-матці нагадала зозулька заграничні листи, сигнетом печатані, коли бригадир був іще хорунжим, а вона рожеволицею панянкою із козачого роду Чернишів, із батуринських, цвіла. І листи ці тепер пожовкли і медальон з портретиком її, що його ще Володимир Боровиковський малював та жмутком русавої коси, з віршиком, що його бригадир любязно та власноручно скомпопував, — усе це нагадала зозулька.

А Людмилі нагадували чабанки дитячі мрії, Дафніса й Хлою, погожолітих і пустуна в віршах Вергілія й ігри на паволоцьких лугах і години мрій на самоті, в садку, і перший бал в Кибинцях у Трошинських — все це нагадали чабанки.

Але відвернула голову од них знов:

— В Індії недалеко Пенджабу знайдено в ріці Ганг крокодила, що мав у нутрі жіночі прикраси, кістками рибальськими Даму так звану Сирену абож Сильфіду, що замість ніг має рибачий хвіст, у горі все як пристойть дамській статі, але вроди неземної, що співом своїм сопілкоподібним заманювала в море воєнні фрегати та крамарські бригадини...

— Який жах, бригадире, чи це можливе? — звернулася пані-матка до рум'яного панка з цілком білою головою, що смоктав довгу люльку.

— Все можливе, пані-матко, є на тім світі такі дива, що про них і філософам не снилося...

А панна читала далі, але раз-у-раз поглядала на вікно, що перед ним пнялись жовтогарячі соняшники й шкарлатний захід. «Інвалід» бо був старий, ще з Великодня, а що вечора треба було його читати.

...«пан Вальтер Скотт впорядив у своєму замку, в Шкотії, незвичайно пишне прийняття та видав свою останню повість «Квентін Дервад». Панна Фідель Лесаж виступить завтра, це є в суботу 17 апріля 1825-го року в 9 годин у комедії «Еспанець у Перу», абож «Несподівана Халепа», вельми цікавій та повчачій пєсі пана Коцебу, так передчасно й підступно зглаженого нікчемником Зандтом.

Звертаємо увагу Панами Інтересантам, що в мануфактурнім крамі німця Рудорфера, що біля церкви святого Миколи Чудотворця, можна дістати шкіру сумську та миргородську, яка нічим не гірша од гамбурзької, краєві сукна, що не уступають англійським товарам, а з Кочубеївських салотопень добрячі свічки.

Є на продаж дівка-малоросіянка, двацять без одного років, здорова, до всякої роботи привчена, може вишивати сріблом і пяти чеше теж. Спитать у заїзді Рибаківа, поміщика з Херсонської, капітана в одставці Недай-Каші...

Пані-матка потягла за вухо двірську дівчину, що помагала перебирати вишні:

— Не заглядай мені у вікно — думаєш не знаю, на кого дивишся? Гуменний мені чотири дівки звів, бригадире, нагримай на мерзотника!..

— Авжеж треба нагримати. Цікавить мене, — прищулив очі бригадир і химерний такий дідок з нього був — у синьому фракку, блакитній хустці та штанах із штрипками, — що там з бідолашніми греками буде? «Інвалід» нічого не пише, а мене доля Маврокордате живо цікавить...

— Я гадаю їм таки мусять дати потугу на бісурмена...

— Ет, верзете пані-матко, де-б Святий Союз поривався на війну? Мовчи лихо, аби тихо, аджеж нас од московської кормиги ніхто не визволя, нашому лисому лисові Меттерніх ручку тисне, наче й не знає, що Україна без власної держави, терпить від ворога, що не сугірш бісурмена. На це політика, вашмості, на це інтрига великодержав...

Пані Горленчиха глянула гостро: де-ж пак такі речі при підданій говорити. Але бригадир заспокоїв — все одно не второпав нічого.

— Мені, признаюся, — докинула пані-матка, — доля греків нецікава од смерті того великодушнього англійського поета, що так гарно скомпонував віршу про цього Чай... Чай... як його Люсю, чудне таке ймення?

— Чайльд Гарольда?

— Так, так, Гарольда й цю Обідоську Наречену. Вчора мені навіть снився бідолашній!

— Можна позаздрити лордові Гордону Байронові його долі — вмерти за волю це найкраще й найшляхетніше...

Промовила Люся гордовито й відложила часопис. Сонце востаннє зцілювало тугу сплетені жгути її коси. В світлиці потемніло. Померк Григорій Савич Скворода з «Грамоткою» в руці, Каподістрію — грецький вояд, задимлена битва під Росбах, занесена невідь як сюди, між портретів бригадирових дідів, полковників паволоцьких, між старовинні візерунки козака Мамая та облоги Кізикерменя. І плахтаті стіни, й килимки турецькі й волоські померкли. Свічки запалювати ще рано було.

Бригадир, шкутильгаючи ногою, простріленою під Чортовим Мостом, стукаючи суковатою палкою, вийшов на ганок, із білими кольонками обвитими хмелем.

Він бачив будинок цей, що пам'ятав і руїну й Полуботківщину на новий манер ще за імператора Павла Першого перебудував. Будівничий майстер з Києва зняв увесь ганок, башточки на даху й поставив високі кольонни, струнки, вікна поширив і карніз пустив довкола. А перед домом садок підстриг, під шнур витяг стежки й навіть голу дівчину, випсану із закордону, на сором сусідам і челяді, серед саду поставив. Але сад, непильований, заріс, вибуяв — бригадир більше речі політичні аніж господарство любив.

Козачок, у синьому жупанці, поніс за ним люльку й кисет. Теж із походів кисет, з над Пруту, турецький. Кажали (тихцем), що віз разом з кисетом бригадир і туркиню — в наметі його вилігувала походному, як кицька хижа й полохлива. Але побоявся бригадир цю, Зорею названа, ще й досі в паволоцьких табунах ходить, лошаків півкрових водить. Кажали теж, що пані-матка провідала про бригадирів гріх і доброго ляпаса дала дебелию своєю, козацькою рукою.

— Хтось їде до нас! Хтось їде! — Заспівав Горленко і дивився на шлях, прислонивши очі рукою. Хоч і не треба було, бо сонце зайшло й так. Од греблі, од ставка між вербами котилась брика.

— Мабуть справник, бо блищить щось на шапці!

— Асесор з Гуманя, саме діло!

— А може із штабових ад'ютантів, — промовила пані-матка, війна з турчином буде... коні списуватимуть...

— Де там турчин, вашності, турчин далеко...

Поки брика викочувалася на гірку, Людмила побігла на гору, одягти до гостя селединову сукню. Справді брика заточилась крізь ворітця, обернула перед ганок і спинилася. Молодий військовий зіскочив з брики. Вдарило од нього золотом пишнього однострою, еполетів та перев'язі од шаблі. Ставний був і мужній на вид. Схуд у дорозі й припав порохом та сонцем, але кучері гралися над високим чолом і чорні задумані очі сміялися. Щось знайоме було Горленкові в його продовгастому, блідавому обличчі, довгому носі, горбатову та в очах, особливо в очах, чорних і глибоких під бровами.

— Невже Яків Петрович? От кепські очі! Звідки-ж Бог милує, кавалере? Не з Манастирських Будищ бува, не з Гадячого?

Чоломкався тричі нахрест. І пані-матка витирала руку запаскою, приязно.

— Із Тульчина, пане полковнику, фельдегерем із самого Санктпетербурга їздив, а отсе тепер жидовином на вашу Паволоч звернув, через Житомир і Могилів поїду...

Старий бігав, тупцював і собі хотів відмолодіти. Драгоманова батька знав здавна; із дідів тая приязнь ішла, коли в Батурині, а то й у Чигирині Драгоманови гетьманськими товмачами були.

— На контрактах торік бачив я твого вітця, казав мені, що в двадцятьпершому виправив синів до Санктпетербурга, що ти в кавалерській гвардії, а що-ж із Петром, паном братом твоїм?

— Петро, пане полковнику, в департаменті, колежським регістратором. Ярига — супліки в сенат скребе! — посміхнувся Драгоманів низкою білих зубів.

— І то діло, козаچه, й то добре. Нам у вражому стані сущим мужі, що закон а сиче титлу закону знають вельми потрібні. Не тільки для законного доказу

наших прав, але на щасливий випадок самотатности нашого-государства. Буде йому шлях широкий у прокури, у міністри...

Пішли до господи, а за ними козачок поніс плаш, чакло й шаблю. Жидовина-ж бригадир наказав підгодувати, коли тrefне їстиме, шкапинам дати оброку й одправити звідки, нехрещений приїхав, так щоби гість не бачив.

А на порозі, ні звідти ні звідси, спорхнула, зашарілась і очі потупила Людмила. Драгоманів не ждав, що так виросте, так дівочими кшталтами красна стане. Різали їй чоло ятагани брів, замріяні очі ховались у сутінку вій і личко небережене од сонця, горіло румянцем ранньої зорі. Але підздорювались гречно, як велить етикет панянці й каваліру.

Козачина запалив свічки і ясно стало в світлиці. І заграли килими і Григорій Савич усміхнувся. Старий почастувався-табакеркою. Сіли на софі.

— Розповідай, що-ж у вашій Пальмірі робиться? Аракчеївські в гору пішли, що? Приганяють амуніцію, артикули нові розробляють, га? У святошів граємось, з Крюденерихою, з черцями, в транспірації, а Лягарпове вчіння так і пішло. А так надіялись, так афектували, а якого облизня піймали! Перший твій панотець, як ополчення у 812-ім на французів збирали, як радів! Мовляв, допоможім дванадесять язиків прогнати, не забуде імператор, як Польщі, конституцію дасть Україні, почекайте! Я тільки сміявся. Я ще в 807-му за славної памяти цезаря французів великого Наполеона Першого кубок на дворянському зібранні знімав, а в 812-ім проект разом із Василем Лукашевичем, мудра голова, komponував, щоб довести імператору, що краший шлях на Москву через Київ! Не слухали — французькою партією звивали!

— А я, панове подковнику, гадаю, — промовив спокійно Драгоманів, — що надія на імператора Наполеона така сама неполітична була-б, як і на Росію. Із цих чужоземних протекцій та суккурсів нам більше шкоди, як користи було. Те саме з Наполеоном: з одного ярма в друге...

— От і не знаєш, хлопче, а верзеш кат-зна що — всі ви такі тепер, політичної едукції ні мислі не маєте, а судити старих беретеся. Наполеон розумна голова

був. Він не ярмо, а свободу, французької революції сукцеси Європі ніс. Згадай Польщу, Еспанію, Італію! Не була це правда вольність суверенна, але волю наполеонового сина чи останнього з його маршалів над собою мати, ніж калмуцького царика дурного. А спитай, Якове Петровичу, наших таки волинських дворян з під Луцька та Ковля, як там войско генерала Рене та Шварценбергів корпс поводився? Не під стать московським залогам, що деруть шкуру з нас. Ні, таки треба було нам, як полякам, при найяснішій цезарю легіони з запорожців звербувати... Та де нам до таких інтриг, гречкосіям, хуторянам!

Махнув старий рукою. Драгоманів розглядав його й думав, який багатий минулий вік на людей бистрої думки й політичної кебети був. Не було тільки в них фантазії та пориву душі горіння, через те й марний час їх, пропаший. Але не сказав нічого, не хотів спечатись. А бригадир радий, що знайшов слухача, говорив далі, любив перед молодими виговоритися.

— Круто в нас, не лекше, а гірше. Серце ние, як згадаєш Гетьманщину, давню славу. Івана Петровича «Енеїду» тільки візьмеш — одпочинеш думкою. Хороше пише наш добродій, будитель народній, довге життя йому дай Боже. У лаптях нас москвини швидко пустять ходити. Пшениця здешевіла, де нам з Америкою змагатись? Винокурень заказали ставити — монополька тепер, та думаєш государству? Браницькій, Яблоновському, Юсупову? Наших нобілітацій українських не узнають. А народ хвидюється, Гайдамаччину ще тямить, про чугуївські, побозькі поселення чув? Як фельдмаршала Каменського свої-ж мужики вбили, либонь знаєш? На Слобожанщині у вас не легше, а в нас зовсім загин...

— Ось учора довідались ми історію, — почала Людмила й спаленіла; — справді романтична, гідна Шатообріанового пера, сердешна історія в дусі Аталі: в Мотовилівці у Енгельгардта, жила пара кріпаків — суджені собі; так дівчину заміняв Енгельгардт з Руліковським у Салтанівку за три гончі собаки, а парубка оддав у салдати, без черги... Яке страшне!

— Справді, — спохмурнів Драгоманів, — це варварство.

— А які таланти між цими кріпаками ростуть, — знов докинула. — Уявіть собі, у цього-ж Енгельгардта

є хлопчак, чабанок років одинацяти, Тарасом звать, візьме аркушик паперу, візерунками прикрасить і пише віршики. Уявіть собі...

Старому не до вподоби були ці розмови. Він понюхав табаки, завовтузився.

— Тут є ваших більше Шатобріянових, якобінами Армашевський, Кирейв, Кегич-Апостол, наші такі українці, добрі хлопці й козаки, а все на кріпаччину. Це ще не лихо! У мене самого зо дві сотні душ набереться та хіба я міняю їх на гончих собак? Живемо собі любо й сумирно. Це й по божому, щоб один паном, другий слугою був. Але біда в ворогу, що радий шкуру здерти не то з підданого, але й з вольного. Все лихо, власного государства не маємо, власного закону... от чому серце болить.

Розхвилювався старий, а Драгоманів гладив підборіддя й посміхався.

— Ні, пане полковнику, кріпаччини в вольній Україні не буде. Ми не зразок європейський, за декларацією прав людини й громадянина зложимо свою конституцію...

— Ого йти з якобінами за одно! Швидко й Бога скасуєте!

— Ні, ваша милість, полковнику, Бога ми не касуєм, але це-ж недоречно бажати торгівлі й промислу, науки, а не допускати самих природніх її наслідків — бажати, щоб розум був вільний, а воля у кайданах...

Не відомо, як довго тягнувся-б цей дискурс, бо бригадир уже бігав червоний з люлькою по кімнаті і тряс головою, коли-б не з'явилась пані-матка та не заклікала всіх до вечері, та ще й нагримала на старого, що зразу, з дороги, докучає гостеві своїми дискурсами про речі політичні. Драгоманів підвівся.

— Та я вже ладен, у дорогу зібратися...

— Куди, куди? — закричав Горленко, — нема тобі дороги ніякої! Жидовин твій там, де перець не росте, а коней не дам, хоч пішки йди!

І пошкутильгав старий до комори, де в нього припасені були, для рідких гостей, доморобні наливочки, настоечки на сорока травах, спотикачі полковницькі.

Драгоманів і не гнівався на те. Він і Люся затримались коло клявікорду. Люся поклала на клявіш пальця й він солодко озвався в пустій кімнаті.

— Пані Лукашевичиха переслала мені ноти старенького пана Вебера, уривки з «Вольного Стрільця» — по вечері вам заграю...

— Чом-же «ви»? Та-ж ми раніш говорили собі «ти»?

Людмила накрила очі віями й спаленіла.

— Але це було так давно... ще в Кибинцях у Трошинських... памятаєте: ми грали в Робінзона й розбійників; ви були Карлом Муром, молодий Капніст Францом, а я Амалією... це було так давно...

Козачок метушився, шукаючи панової люльки. Бригадир гримав на службу. Люсині пальці рожевіли ніжними пелюстками. Драгоманів схилився над ними й промовив ледви чуто:

— А тепер ви хочете відновити давню приязнь?

Пані-матка знов гукнула на вечерю. Людмила здригнулася, відійняла пальці з Драгоманової руки і замість відповіді знов натиснула клявіш. Обое засміялись і пішли в їдальню. Драгоманів бачив, як її очі горіли.

ІV. ЛІТА СТАРІ, ЛІТА ШЛЯХЕЦЬКІ...

Малиновий посміх торкнувся білих кольон полковницького будинку, задуманого серед лип. Цвіли липи. Садам, од ставка, котилась роса срібнотрава, перлиста. Соняшники повертали похилені, важкі голови до сонця. — вставав день шкварний, п'яний сонцем.

Курчатка жовтими пушинками, каченята лапасті вовтузились неспокоїною громадою на подвір'ю. Червоногорлий, золотистий півень похажав між ними, вилискуючи ognяними своїми перами. Хмара курей, заподаливих квочок-перекупок дерлася між собою, статочні качки, криваючи й крикаючи добросердно, сьорбали з коритця воду, синю як сине небо, що до нього здіймали свої кумедні дзьоби. Все подвір'я обступлене клунами, хлівами, повітками, возівнями, деревітьнями, поросле м'якою зеленою муравою, лунало од качах розмов, курячих вересків і гусячого геготу. Був це справжній пташачий сойм, що зійшовся на ранне своє зібрання.

Старий павич бундюжним гетьманом виплигнув на низьку повітку й кричав, зриваючи живота, гордий своїм

зеленозолотим, царського виду, хвостом. Але на нього ніхто не дивився. Всі звикли до старого крикуна й хвалька та дозволяли йому верещати досхочу. Пелехатий Бровко, витягнувшись на сонці, залюбки хапав за ноги гусей і качок, щоб подражнитись із ними, не звертав ніякої уваги на павича. Лїниво одмахнувся од мух і мріяв про свій собачий, неспокійний світ, де гавкають, кусають, граються здоровенними лапами, вишкіряють жартобливо зуби. Але псарня — його весела кумпанія була не тут, вона зрання вже ганяла по полях, вигрібуючи миші в житі та переймаючи заблуканих зайців...

— Пістряшечка, куріпочка, люська — ціп ціп — тю тю тютінька-тютка... осоружна ти, у — ти ненажерна, паскудна... ціп ціп... іди ти цапе забрюханий, пажерливий змію... тю тю тю... тютка... підпідьомочко моя красна...

Драгоманів це чув, ідучи ще стежкою в малиннику. І як минув розлогу яблуню, вийшов зза повітки, побачив, як серед барвистої хмари птацтва, в соняшних обіймах стояла Людмила з решетом, розсипаючи зерно золотими бризками любій громаді. Скільки-ж соняшного щастя розлилось у ній на рожевих щічках, на білій суконці, на осмалених, проворних руках! Скільки-ж усміху синього, мов у позичених в обрію скравках юних, жагтіючих очах...

Драгоманів стояв і не бачив, як по ньому, по малинових грудях його мундіру грають соняшні зайчики, що стрибали крізь діри в трухлявій стрісі повітки. Мандрували по золотому комірці, мерехтливих еполетах, що збиралися, от от, спорхнути й полетіти до пташиного царства.

— Добрий день, Якове Петровичу! — гукнула Люся, — не підходьте, бо сполошите мені малих і потопчете ще їх своїми чоботиськами! Я зараз прийду!..

І сонний Бровко кліпнув очима, зауважив Драгоманова, замахав хвостиком, підвів голову й знов поклав на теплу травичку задуманий і усміхнений.

Люся жбурнула рештку з решета — золотий дощ, посварила на гусака й залишила пташачих друзів своїх ділитись і вовтузитись над борошном.

Черевички на її ногах, перевязані навхрест чорними биндочками, ступали легенько по траві. Біла сукня пашіла, як з яблуневого цвіту пелюстки, свіжо й по-

війно. А вже бджоли гули, вже бджоли клопотались, збирались у поле на сніжну гречку.

— Рано ви встаєте, сказала до Якова, я думала, що сном праведника на другий бік перевертаєтесь, а ви, видно, теж захотіли золотокучерого Феба стрівати... Ви-ж столичний, а там рано так не встають, це ми селяшки...

— Хороші, гарні селяшки...

Стояли в романі: було сімнадцять платків — любити, не любити, любити, не любити... Вийшло любити, — їй теж було сімнадцять, а йому двадцять два. Тоді весь світ, як рвучка-пісня, а дні всі соняшні, весняні. Пішли стежкою в сад, брязчали тихо-тихо остроги й кучері зачіпалися за розлоге віття. Це-ж цвів ще сад липами.

— Ви думаєте, що я нічого не знаю і говорите зі мною, як з дівчинкою, а я все знаю, більше, чим ви думаєте... бо я сама на все готова, як-би тільки я не була жінкою, яб показала вам, але й жінки були колись хоробрі й оддавали життя...

Слухав старий сад, розпливався в соняшних хвилях, точив з землі товстий сік, з неба голубе вино. А надслухував уважно.

— До нас приходять тутешні — Бечасний, Андрієвич, Бистрицький, Жизневський, Кегич, я з півслова їх розумію — ви-ж за одно з ними, Якове Петровичу, правда?

Ви-ж хочете правди другої, щоб усім було добре, щоб людей не продавали як негрів...

Слухав і підсміхався. Думав, що десь бється пійманою пташкою маленьке серце, не вирветься. Що очі сині-сині, як рідні обрії й вії, як шовкові нитки довгі тіні кидають, довгі... і уста, як малиновий келих...

— Дайте мені кавалерське слово, що ви мене візьмете з собою, як прийде час! Поруч вас хочу змагатись і вмерти...

Молитовно зложила руки. (Ні це не панянська солідність в очах, це козацька старовинна кров бється жилами, тужить за мушкетом, за кривим махом шаблі гострої).

— Я можу бути для тиранів Шарльоттою Корде, я-ж хотіла ще дитиною збиратись до греків, боротись і вмерти за визволення... То-ж даєте слово кавалерське?

— Даю... — поважно промовив Яків і чомусь разом засміялись.

Засміялось і сонце, стелило золоті шляхи на зелені обруси, стояли осокорі над тихим ставком і думали: сто літ, двісті, а це-ж завжди те саме і вони будуть стояти і будуть думати і будуть слухати.

— Оце мій «престіл мрій». Тут я читаю і плачу і мрію й думаю і рвусь кудись, сама не знаю куди...

Зійшлися осокорі, верболіз, бузки — товкла баба хусти пряником на далекій кладці, за гребелькою, співали полільниці на буряках — а хто тую русу косу — дівчата пройшли навпростець на луг із граблями, з рукавами вишитими, мережками, чорноокі, білолиці, в чорних запасах і плахах квітчастих. Кланялись здалека, шепотіли і разом заспівали — «А я того парня люблю, що на бік волосся...»

— Чом це вони тут носять тільки чорні й червоні стьожки — наче жалобу по кім?..

— Це-ж по гайдамаках жалоба, з давен. Осьде гайдамацькі гнізда й гайдамацькі страждання. Кодня, Любар — Гонту четвертували, коліїв на палі саджали... Вони ще всі вірять у сина Гонти, що живе десь у Мотронинським монастирі ченцем, але ось вже швидко прийде їх од панів визволяти...

В ставку одбилися їх постаті, люстриний ставок був, таємний, немов у тоні ховав якусь думу. Ішли в тонь, танули осокорі коріннями закрученими, старезними, а качки од греблі плили, плесо зрябили — пішло, хвилями закружило. Синій коник стрибав по лататті, цвіркотів невгомний.

Пішли, побравшись за руки до старого будинку, що блідів за каштанами та розлогими яблунями. Якову час був у дорогу.

...Шумило, Лютня, Заграй, Загрижай, Бунчук, Альма, Лапатий... тю на вас, навіжені...

Тічня собак, через грядки, через кльомби чвалувала різношерстою хмарою. Худі, як щіпки хорти, чорнючі з клаптями пелехатих вух гончаки кинулись на старого бригадира, мало не звалили з ніг, спинались на груди, а муругий Шумило встиг навіть лизнути його в самі губи.

Старий жартобливо розсердився, але сказав псарю Охріміві молодим давати потрохи тельбухів (щоб сер-

диті були), обдивився лапу Лютні та сказав гуменному, що навряд чи варт мінятись з Лизогубом на хортиху за його Бунчука та Заграя.

Гуменний покивав головою — справді кращого за Заграя не було на перепілки, а Бунчук вельми вже добрий на смутк, вельми добрий. Потім поговорили про ярину, що в цьому році хороша, про дубки, що ріденькими стали, про засідателя з Василькова. Бригадир курих люльку, червоний та веселий як завжди. Тільки зрання одягнув одного турецького халата на волохаті груди й шаравари, вибивані з домашнього полотна — в поле думав вибратись, до буряків.

— Куди це ви запропастились, га? На дорогу поставець сорокатисячної з грибочками, з огірочками випити не завадить...

Снідали осьдеж на ганку, під кольонами — вже сонце високо було, за тополі, за вітряки давно вийшло, сліпуче таке. Пихкотів чайничок із чаєм — китайським зіллям, як його називав бригадир, пампушки смашно залітали салом. Паволоцькі пундики особливі, піріжки з вишнями, що їх у Паволочі хоч став гати, золотіли на столі. А перед тим винесла пані-матка із комірки спеціальні, в череватих зелених пляшечках настоячки та наливочки й бригадир наливав їх часто-густо гостю в келишок і собі в срібну чарку, теж із походів. Дамам не належалась горілка, хоч наливки, що правда, й пані-матка вживала залюбки.

Старий Лука тимчасом запрягав у старовинну брику буланів, дебелих меринів, добру вязку сіна приторочував, вівса набрав, бо в тих коршмах, а не дай Боже, по панах полову дають тогорічну, а вівса як на сміх — так бубонів. Але любив мандрівки, зрештою, хто їх в літку не любить, як пахнуть луги свіжим сіном, як крутиться дим у гору від чабанських огнів, як трави, чергуються, межуються з пшеницями, з ячменями, як біжать, біжать у далечінь, хвилясті, неспокійні з деркачами, з сугаками, з перепілками, з жайвороном, а потім на зміну їм ідуть видми, кучугури з синім вересом, узлісся з загайником березовим, ольховим, ліщиною і підуть далі берези срібнокорі, клени й ясені, дуби кремезні та широколисті... і пливе віз між травами, як чайка і нема йому зупину нігде, хіба на смузі лісовій, що синім поясом обрій заперезує...

— Так ти-ж, Якове Петровичу, не забувай нас, пиши, а як будеш ненароком — в нашу Паволоч завітай, добра осінь іде, вельми много у нас лисів, на англійський манер кінні лови спорудимо, а то й на дика котел заставимо...

— Приїду, пане полковнику, приїду... — говорив Драгоманів і очі його задумались.

Люся задумалась теж. Їй видалось, що в тій хвилі прочула щось непевне, лихе. Аж здригнулась, не могла поконати.

Бригадир спробував ще літнього меду, ще вишнівки — асесорською званою — і невідь чого зробилось усім сумно. Пані-матка обтерла сльозу, Люся притулилась до неї й Драгоманів не міг поконати задуманости.

— Ну чого, чого. там! — гукнув бригадир, — та-ж повернеться — на Сибір не іде.

— Хто знає, пане полковнику, — посміхнувся загадково Драгоманів. — Сибір не за горами в нас...

— Ат, дурне верзеш... нумо ще одної...

Під ганок заїхав уже Лука в колпаку, в новій синій свитці, таратайку килимком застелив, коні перебирали копитами, грали гривами — застоялись у стайні, на лузі.

— Прощайте-ж, пані-матко, прощайте, полковнику мосте, прощайте Людило...

І дивне якесь прочуття було у всіх, не могли його, чорного, перемогти. Старий навіть нюхав почервонілим носом табаку, хоч прикидався веселим...

Яків Петрович у чако, в плащі, вже сидів на сіні. Козачок ще порався з кувфом і пістолями, не знав куди їх всадити.

— Пишіть-же, Якове Петровичу, — промовила, зашарівшись, Люся.

— Писатиму, Люсю! — Наглив Драгоманів візника, бо самому стало чогось моторошно.

Брика нарешті рушила, минула ворота, доїзд греблею, вибилась на битий шлях, на горбок, де крутились старі вітряки, а ще як на долоні стояв полковницький старий будинок, затоплений мальвами, барвінком і маками, виграючи білими кольонами і ще видно було, як стояли добрі господарі його та вимахували хустинами.

А скоро все пропало, курилась тільки дорога золотим пилом і йшла далеко, на чужину у хмурий, туманний Петербург.

V. ДУХ ПОЛУБОТКА

Бренькнув десь у комишах над рікою коростіль і стих. Тихо заржали на тому боці в травах табунні коні, одповіли їм далеко-далеко з левад хutorські. Оксамітним небом вплив круголиций місяць і застиг. Великий Віз і Волосожар замигтіли йому назустріч. Калатнув десь у дворі сторож калаталом, голосно позіхнув і пошкандибав ліниво в свою будку. Душно було Парно. На ромоданівський шлях звернув пізний віз. А із степу, з козацьких хutorів, послалась на Обухівку втомлена тьмяна пісня. Хутори, ще бо довго не спали.

В обухівському, графському парку терпко й п'яно пахли липи. Шепотів тремтливим листям весь парк і чудні та таємні були тіні, що їх клав місяць на білі стежки. А з горішньої кімнати, з бібліотеки палати врилась у парк світляна смуга — хоч минула північ там ще не спали.

В мягкому фотелі, край ватрану сидів вельможа. Свічки в золотих канделябрах грали на перламутрових гудзиках його каптана французького крою, на срібних пряжках черевиків із французькими, червоними закаблунками, що їх простяг на габовій подушці до вогню. З тонкого батисту коміра виставала горда голова. Шляхетного, зраненого тигра була це голова. Скрашена сніговою чуприною, відкинулася важко на подушки. На крейдяному обличчі лягла втома — очі обвелися глибокими провалами. Лакей у червоній лівреї, з золотими нашивками, сам камяного лиця, витирав перли холодного поту з марморного чола свого господаря.

Два білі хорти лежали на ведмежій шкурі, біля ніг свого пана й прозорими, чистими очима дивились на нього. Здавалось відчували його сумні думки.

— Ваша світлість утомлені — може припинимо дискурс?

Спитав тихо з великою повагою чоловік у чорному сурдуті, що стояв біля ватрану.

Вугілля тріснуло. Нетлі шугали повз відкрите, в парк, вікно. Вельможа відкрив очі.

— Ні, це пройде. Я охоче слухаю вас, пане маршалку Лукашевич...

Вельможа був дивно схожий з портретами, що висіли по стінах, між полицями книг.

Суворі лицарі в гранених панцирях, карвашах і на ручнях, гордо повернувши голови, вельможі в кучерявих перуках і мережкових комірах, прищуливши розумні очі, полковники з чорними вусами, в атласних жупанах стиснувши пірначі, всі вони дивились на свого нащадка, що небагом мав зустрітись із ними в світах, де нема боязні, ні печалі.

В цій бібліотеці, що й вони її збирали, гасло життя останнього магната України, муже великої кебети й політичного хисту, світлого відламку блискучого вісімнадцятого сторіччя — графа Василя Капніста.

Маршалок Лукашевич підійшов до невеличкого, інкрустованого столика й нахилився над розложеними паперами. Він був ще у силі віку. З румяного, круглого його виду було здоров'я й життя. Карі очі горіли сливе юнацьким вогнем.

— Основа «Українського Товариства» була-б продовженням тих думок, які ваша світлість висловлювали в Берліні графу Герцбергу, року божого 1794-го, — уклонився Лукашевич у бік графа й відкашлявся в рукав; — це та сама основа, за якою українське дворянство подавало мою скромною персоною секретний проект Його Величності, блаженної пам'яті Наполеону Першому, імператору французів, через генералів Бертеле й Лезіра. В програму статута «Українського Товариства» буде покладено стремління вирвати Україну зпід російської тиранії й дати змогу стати нарівні з іншими державами в Союзі Європи. Потребу такого товариства розуміє і князь Микола Григорович Репнін і князь Семен Михайлович Кочубей, що знають уже проект нашого статуту. Ми, українське дворянство, мусимо боронити своїх прав і вольностей, даних нам славетними антецессорами нашими, так ганебно стоптаних Москвою й Петербургом. Нарушення наших прав не вгаває, а навпаки, росте. Не кажучи вже про публичні, але й приватні наші права, торговельні, промислові й кредитні, нехтує Росія. Мерзка заграда грозить нам з боку Москви,

а нашої безчинности не подарують нам наші внуки й правнуки...

Граф Капніст хитнув головою. Лицем його промайнула посмішка втіхи й шоки занялись румянцем. Йому подобалась плавка, переконлива мова Лукашевича. Лакей, ковзаючись по паркеті, приніс тацу з розігрітим вином. Воно парувало й розносило по кімнаті солодкий запах.

— Починайте-ж із переконанням і гідністю велику справу спасіння Батьківщини... — промовив граф тихим, глибоким голосом. Рука в перстнях лягла на голову хорта. Друга приняла од лакає чарку з вином. Лукашевичеві видалася та хвиля вродистою. Йому здумалося, що дух Монтеске, що його погруддя стояло в куті, блукає цією кімнатою. Він спаленів і не міг вкрити свого хвилювання.

— Кого-ж ви думаєте запросити на членів вашого товариства, пане маршалку? Бажано було-б, щоб це були люди правого характеру й сучасних мислей, а враз із тим люди лицарського духа й мужности несполитої, шляхетне уроджені, — граф підвів свою білу голову тигрешетне уроджені, — граф підвів своїм зразком німецькі ра; — думаю, що оберете своїм зразком німецькі «Тугендбунди» або італійських «карбонарів», або хочби грецькі «гетерії» — зразків, зрештою (граф посміхнувся) в сучасній добі революцій не забракне. Річ у тому, що тиранія Росії нечувана, ніде не попустить явному існуванню такого товариства...

Лукашевич обширно й вимовно зясував графові, що товариство має зразком змову Гулельмо Пепе і буде прямо таємне, секундо вибране. Завданнями його буде формувати нового духа українського дворянства, болючого серцем об упадаючій отчизні та світити йому метою спасіння її — отчизни. Основоположниками будуть ті, що входили до льож Мінерви, Згоди й Розвіяного Мороку по цей і по той бік Дніпра, між іншими Бантиш-Каменський, великий патріот і наш дієписець, Чепач, що вже вибився кебетою, складаючи записку про права українського дворянства, брат маршалка Платон Лукашевич, попечитель і пііта Іван Петрович Котляревський, Григір Полетика. З молодших є ентузіясти, справжні волелюбці, що рвуться до чину — Яків Драгоманів, Михайло Щепило, Анастазій Кузьмин, Іван Сухина, Іван Горбачевський — гарні, добрі люди...

Граф слухав його посміхаючись і киваючи головою. Рука його все пестила голову собаки, очі, то замикались на хвилю, то відкривалися і дивились мудро та приязно.

— Недавно, отсе, — промовив він, — мав я нагоду гостити в себе графа Олізара й пана Тимка Падуру — великих приятелів України. В милій розмові натякали мені на потребу спільного ділання проти Москви, а пан Падура склав навіть мені віршу:

Вольних внуки, злучім руки,
А слава все зможе
і верне власть і славу дасть,
вольне Запороже...

Проказав Капніст і цікаво приглядався Лукашевичу. Цей ледви посміхнувся, відкашлявся своєю звичкою в рукав і повернув голову до ватрану, на вугілля.

— Ваша світлосте! Казатиму широко, знаючи єдину волю вашу чинити все для громадського добра. Думок поділених не може бути. Хоч і як приваблива була-б федерація з розумними нашими сусідами, але для нас вона не політична зовсім. Не буду пристрасний, коли нагадаю вашій світлості про ненависть до них на правобережній нашій отчизні. Памятні там і нині всі їхні кривди. Памятні ще й мені сльози моєї матері, ро-дом із Правобічча, коли вона розповідала нам, що церкви наші були під орендою жидовина... Ще й ще прикладів кривди можна було-б навести, але поминаю їх — не час мститись за минуле. Вистане згадати хочби й ні-нішні кривди, що діються особливо нашому — поспіль-ству, зарівно од російського государства, як і од на-ших сусідів. Вельми, вельми необачно й не політично було-б, ваша світлосте, встрявати нам до такої феде-рації — ми-б втратили наших друзів по той бік Дніпра суших... Що торкається віршувань пана Падури, ми можемо бути тільки вдячні йому за пробуджування нашої Музи та співчування з нами, коли тільки воно щире...

— Так, маршалку, зовсім слушно, інакшого я й не сподівався од вас. Тимкові Падурі, а ще більше росія-нину Кондрату Рилєєву за його глибокодумні поеми я дуже вдячний.

Україну пекло зріть в неволі,
вільною бачить її — рай...

прошепотіли ледви чутно графові уста. Він знов по-падав у втому. Лукашевич натомість спалахнув живо.

— Кондрат Рилєєв, ваша світлосте, відгукнувся пер-ший на нашу недолю, дарма, що сам росіянин. Ми — українці не можемо із холодною кров'ю читати його Вой-наровського й Наливайка, але яка шкода, що не укра-їнцям припала честь оспівати діла цих мужів...

Граф гірко посміхнувся: нагадав малоросійсько-царських патріотів Гулака Артемовського й Квітку-Основяненка.

— Коли-ж діждемо, пане маршалку, й ми свого кобзаря українського, що своєю музою вогненою во-скресить славу давньої Козаччини й Гетьманщини? Хто возвеличить нарід, прославить велич душі людської — тому слава споконвічя! Лелійте-ж у серцях ваших, земляки, діла великих мужів українських, а в вас не зменшиться, а збільшиться відданість Отчизні...

— Можете бути спокійні, ваша світлосте, — вкло-нився Лукашевич, — дух Полуботка, цього сміливого й твердого в правилах воеводдя українців ще живе між нами...

Оба замовкли. Граф відкинув голову на подушки, блідий і величний, як сама смерть. Лукашевич із сувоєм проекту відійшов до вікна. Він бачив, що вельможа вщерт виснажений довгою розмовою, але не смів її сам перервати. Було далеко за північ. Свічки догаряли й киптіли, кидаючи довгі тіні на старовинні штихи й пляни, на золочені компатурки книг, на гобеліні, з картинами лицарських полювань.

Крізь вікно, понад голову маршалка, влетів кажан і кружляв по кімнаті. Собаки гавкнули на нього. Граф відкрив очі й здригнувся.

— Злий знак, маршалку — швидко вмиру...

— Ваша світлість ще довгі роки буде бадьорити нас своєю порадою...

— Ні, любий пане Лукашевич, мені вже недовго зісталося. Смерти я не жахаюсь, але прагну тільки взріти той день, коли «обірветься в країні цій стогнання і з щастям воля зацвіте»...

Кволо посміхнувся граф і з поміччу лакея під-вівся. Виріс високий і худий — здавалось досягнув стелі.

— Розгостіться, друже, Денис вам покаже кімнату. Узавтра, як дозволить мені мій суворий лікар, пан де ля Фліз, продовжуватимем наш дискурс...

Він подав холодні свої пальці і, стукаючи палкою зі срібною головою, пішов геть. Два хорти, такі самі високі й худі, похиливши голови, йшли за ним. Було щось суворе й неземне в цій громадці, а особливо в пану цієї палати. Видно було, що він уже тільки тінь, що хвилини його утікають і наглять, як навіжені.

Лукашевич з повагою чекав, поки замкнуться за ними двері. Надпив кубок вина і підійшов до полиць із книгами. Майнула в червоному сап'янні графова «Ябеда», Івана Петровича Котляревського «Енеїда», важка золота «Історія Русів», Величко, Бантиш-Каменський стали поруч себе, «Краткое описание о козацком малоросійском народі» — бунчукового товариша Петра Симонівського, «Аннали Малої Росії або історія Запорожців і козаків України» Жана Бенуа Шерера, Рубан-Безбородько, а за ними пішли енциклопедисти, Жан Жак Руссо, Вольтер, Монтеске, Дідро... Лукашевич спинився на маленькій книжочці в синій оправі — де відкрилась на сторінці з атласною закладкою — став читати:

«...Зиновій радив зібрати старшин з усіх племен для зложення законів, і рідних духові народу й часу, а тому твердих і непорушних. Свобода, розуміється законна, благорозумна є одною з головніших складових частин щастя народнього. Вона є так само необхідна для держави, як світло для цілого світу будівлі і повітря для землі нашої. Чи торкнеться думок чи почуття, вони прокидаються з неймовірною швидкістю, виливаються з дивною істиною. Ось слабе відображення блаженства народнього при повному розвою свободи, спасенної для цілої держави благодійної для кожного громадянина, законного учасника в загальному благу своєї батьківщини...»

Перегорнув до титула й посміхнувся про себе: це була знайома пана Федора Глинки «Визволені Україна або Зиновій Богдан Хмельницький»...

П'яно пахли з надвору липи. Співали солові в закутках старого парку. Запіяв в Обухівці ранній півень — прочували чабани з нічлігу. Чорна голова Василя Лукашевича схилилась над книжкою й не лічила годин.

А на долі в спочивальні, на ліжку під тяжкими занавісами, погасав останній вельможа України, муж характерний і великий кебетою політичною, граф Василь Капніст. Доктор де ля Фліз, рум'янолиций дідок, навшпиньках вийшов з кімнати.

VI. ПОРУЧНИК ІВАН СУХИНА

В глупу ніч року божого 1768 до зимівника козака Федора Сухини причвалував комонний, порубаний та постреляний й привіз у шкаматтю, в мішку прив'язаному до сідла, дитину; був це Хведора Сухини небіж, а ватага гайдамацького Клима Сухини син — Максим. Криваво гасли треті півні на Вкраїні — Гонті зі спини різали паси, його товаришам пучки та голови одрубували, на паль саджали. Од гніву гетьмана Браницького та зради генерала Кречетнікова спасся тільки невеликий загін отамана Сухини й переходив Тясьмин, щоб перейти на Запоріжжя. Але здігнали його царині гусари й порубали в пень. Спасся тільки джура й той атаманів заповіт доконав — сина його одинака дядькові завіз.

В негожий час прийшлося йому жити: вольності українській одбірано, Запоріжжя касовано, зимівники забирали для сербських, для німецьких кольоністів. Гарував на землі, змагався із степом, дівичземлю вперше плугом орав.

1790-го року народився йому син Іван, а його схожість із дідом-ватагом була дивна й вражаюча. А що імператор Павло I, що шість років опісля наступив (не як Катерина) до українців прихильний був, надав у перший рік панування свого іменним указом родині Сухин дворянську нобілітацію й шестилітнього Івана записано хорунжим гвардії. Ріс у нужді, в злиднях, трьох мав братів, три сестри, кожному в світ дорога йшла, а на Вкраїні, на Низу тісно ставало. Йшли поміщики в Херсонщину, в Бесарабію з душами на вивід, панували вже ісправники та асесори, виростав Одеса, пристань, золотим дном стало Чорномор'я. А греміла тоді вже слава незнаних, молодих артилерійських поручників, орли їхні шугали над Європою і здавалось кожному юнакові, що в торбі булаву маршальську носить.

Під знаком Марса вийшов у світ і Іван Сухина. Пятнадцятилітнім ішов уже в баталії з несамовитою якоюсь одвагою, шіснаятилітнім був уже підпоручником, під Австерліц поручником, після Бородіна став капітаном, у Париж віхав підполковником, маючи 24 роки і бригаду кавалерії.

Але того-ж 814-го року молодий підполковник із сімома ранами знижений був до простого хорунжого за неймовірну якусь образу начальства (казали нишком, що секретний це був наказ самого царя, що ним знехтувала артистка Шассіні для українського Казанови — Івана Сухини). У п'ятьох куфрах віз хорунжий Сухина книжки, накуплені в Парижі, а ще більше дум віз у своїй чорній голові. В глуші, в Ольвіополі в гусарському полку починав наново свою кар'єру й гремів на цілу армію несамовитими пригодами, авантюрами, книжною ерудицією, небувалою фантазією, незліченою фортуною і розкішшю життя. В 820-му вже був поручником, але, знов за одну любовну історію, що їх зрештою було багато, був засланий на півтори року на Кавказ. В добі, що на неї припадає наше оповідання, він уже вернув з Кавказу, зачислений в Чернігівський полк, але з дня на день чекав призначення до давнього Олександрівського, свого, гусарського полку. Скрито й гордо жив у Василькові цей таємний нащадок гайдамаки, найкращий брeтер і грач, найцікавіший козер і анегдотист, спокуса всіх околиць пань, добрий приятель і товариш, найхарактерніша на Україні людина своєї доби. Тільки Херсонська вольна земля могла родити таких людей поставних і гарних на вид, з душею гарячою й буйною, як козацька пісня, як кострища козацьких пікет.

«Не надійся на нікого, крім твоїх друзів і твоєї зброї...

«Не бажай мати раба...

«Простота, тверезість і скромність хай бережуть твій спокій...

«Намагайся розвіяти всі пережитки, а зробишся людиною тоді, коли почнеш бачити й у ближньому твою людину...

«Обєднайся з твоїми братами, від яких відколола тебе несвідомість твоїх предків...

«Товариство Обєднаних Слов'ян має головною метою визволення всіх слов'янських племен від самовластя, знищення існуючої між деякими з них національної ненависти і зєдинення всіх замешкалих ними земель федеративним союзом і єдиним республіканським правлінням, але без порушення незалежності кожної землі. В союз цей увійде вісім слов'янських колін, означених на вісьмиугольній печаті Товариства».

Тихим, лагідним голосом читав деклярацію товариства, зложену Борисовим, русьвий поручник Андреевич. На стіні, на турецькому пухнатому коврі, між палацями й пістолями, застигла горда тінь кучерявої Сухинової голови. Він уважно слухав, то пристаючи, то порюючи кімнату дзенькотом острогів.

На софі грався з кицькою веселий, з пустотливим, хлоп'ячим обличчям підпоручник Бистрицький.

Нелад у хаті козака, що її заїмав Сухина, свідчив, що вони бесідували осьде довго — купи попелу з люльки чорніли на столі, на ослонах, карти, келихи з вином, рукавиці й шахи — все це перемішалось. Біля порога валялися кусні розбитого скла — Сухина не зносив виду порожніх пляшок.

— Що ти думаєш про це, Іване, — відложив на бік рукопис Андреевич. Довге читання його втомило — очі почервоніли. Та й пізно було.

— Що думаю? Що це писане для яриг і підсудків. Це не є справа військових старшин розбирати проекти конституцій, ще й до того безглузких. Наша річ діяти... Розумієш, це є єдине на потребу, ця думка не дає спокою...

— Сухина каже правду, — підняв задиркуватий ніс Бистрицький, — це Андреевич, видно по тобі Пестелеві медитації, його й тих усіх, що псують пера й інкавст, перами воюють (зареготався він), а діла, нема... а по моему раз і готово, голова з пліч і баста, що там канючить.

Андреевич ображено дивився на них. Вони не розуміли ні його, ні Борисова, вони прийшли до товариства серцем, зайдоголовською вдачею своєю, він не один рік просидів із словником у руках, поки прочитав Монтеסקє «Дух законів» та Адама Сміта «Багатство на-

родів». По його боці був розум і розвага, по їх шалапутство. Для нього революція була епохальне священне діло, для них авантюра. Тому був невдоволений і крихту навіть сердитий. Сухина-ж ходив по кімнаті.

— Не по моему отсі всі Пестелі, Бестужеви, Апостоли — перш за все тюттяї, а друге кацапня або перевертні, а це ще гірша штука за кацапа. Що хочеш Андреевич, але нам все одно Пестель чи Аракчеїв. Вони це самі знають і бояться нас. Терплю, Андреевич, терплю, мовчу, бо бачу, що вас більше таких, що з законами носяться, з словянськими федераціями... По моему це все дурість...

— Слушно, голова з пліч і баста! — закоханий в Сухину крикнув Бистрицький.

— А що-ж по твоєму? — сухо спитав Андреевич. Сухина спинився й очі його спалахнули, стояв стрункий і гордовитий, натхнено тріпонував кучерями, що повзли на чоло.

— Я прихильник бур за почуттям честі, рояліст розумом і переконанням, республіканець вдачею! По мені, щоб Україну як другу Гелляду запалити вогнем! Щоб хижа, нікому незнана досі хуртовина прочвалувала степом, щоб санкюлотська чернь завилала в палахкотінню смолоскипів і танцювала біля палаців, фарандолю свою українську вигукуючи, щоб благально витягались голі вежі старого часу, зализані на смерть полум'яними язиками...

— Так що-ж це, Сухина, друга гайдамаччина, чи що? — посміхнувся Андреевич, — далеко не заїдеш — хіба царьком, гайдамацьким Робеспером зробишся, не велика честь від того. Тай дивно чути од тебе, що завжди чорню нехтував і мужиками гидував...

— Моїм бажанням з гайдамаччини щось на подобу американської, Лафаетової гвардії вчинити! Тут з російською кормогою, там з англійським варварством змагання. Адже сили нашої країни незбагнені...

Андреевич мовчав. Любив Сухину за палкість, але не вірив у те, що каже, не розумів чого хоче. Думав зовсім інакше, статочко, по книжках, щоб конвент конституанта, а Малоросія в союзі народів словянських супроти німецької й бісурменської погрози. Вірив у Пестеля, величній йому видавався розумом і митикуван-

нями. Сам — сірий і невідомий, любив ховатися у тіні великих.

— Накладають наші з москвинами, з Трубецькими, Давидовими, чекають од них добра, а вони тільки ждуть, якби нами наїстися, на наших хахлацьких карках до влади віхати. Другі з поляками водяться — он Бестужев до Яблоновського, до Олізара їздить, шепочеться... Чуєте, панове, мого діда в Кодні на паль насадили, живому язика одрубали, кості ламали...

Сухина й справді тремтів. Запалилось його обличчя й очима бігли недобрі, хижі іскри. Величній і гордий був у цій хвилі аж Андреевич вжахнувся. Бистрицький нараз спохмурнів, встав і підійшов до Сухини, поклав руку на рамя.

— Іване, ти не кажи так, я поляк, але я знаю, що тобі прикро та й мовчу, не бороню наших, теперішні поляки не такі, Іване...

Сухина легко скинув його руку й чудно посміхнувся.

— Який ти поляк, Андрію? В тобі польське вивітрилось усе, я тебе поляком не вважаю, ти наш. А поляки й тепер такі самі і будуть ще довго однакові... Не підуй з ними, хочби мав із товариства геть піти... Не дихати нам з ними одним повітрям...

Андреевич мовчав. Він знав, що таких, як Сухина, що дишуть ненавистю, багато. І Драгоманів перший, і Горбачевський і Щепило, навіть хлопчачок Кирейв не вдержить шаблі в піхві, всі так шалено, так божевільно думають як цей. Тільки ще мовчать. І якась дивна розпач заповзала в його щире серце.

— Так що-ж, Іване, що думаєш діяти? — тихо спитав він.

— Так от, — спинився Сухина, — почекаю, що ваші «слов'яне» робитимуть, чи за Пестелем, чи за голосом своїх земляків підуть. Як виступлять — добре, першим піду, як ні, хай не сердують — сам здійму повстання, запалю Україну всю од Ярмолинець до Зінькова, а в мене є свої, дарма, що їх не видно. Прожену зайдів, стану над кордон і скажу зась...

— Другим Хмельницьким хочеш бути?..

— Як Бог дасть — буду...

І видалось у ту мить Андреевичу, що бачить у Сухиновій руці булаву, на дужих плечах гетьманську

опанчу й ліс бунчуків, корогв, військових значків, що мають за ним... Такий дивен та горд став зір Сухинів. Моторошно було. Притьмом підвівся, схопив чакло й кинув ще зтиха, непевно:

— Бувай здоров, Іване, я таки з тобою не згоден. Живеш старим, живеш мріями. Час Січі й Гайдамащини минув, наш вік не терпить безглузлого героїства. Тай Україна твоя — степова химера, кобзарські казки... Єдин Восток є і світло єдине трьох Русей з востоку, а світлом тим напишем на прапорі нашім: Воля, Рівність, Братерство...

— Стривай, Андрію, я з тобою... підвівся, задуманий Бистрицький.

Вийшли в ніч. Ішли мовчки до своїх квартир, що були біля себе. Свіжо було, після чадної Сухинової кімнати, її жару — приємно.

— Що ти думаєш про нього, Андрію? — перервав тишу Бистрицький.

— Химерна штука, не розбереш його. Думаєш він вже так і переконаний? От говорить, щоб по своєму й напроти. А втім або щось зробить, або згине марно... Тутешня земля українська багата на таких людей химерних...

Разом позіхнули й розійшлись.

Сушина був сам. Глянув крізь вікно як мигтить Волосожар і Чумацький Шлях. Крикнув на джуру Каленика, щоб осідлав коня. Джура, звиклий до таких примх свого чудного, вередливого пана, позіхаючи, побіг у стайню. Сушина накинув бурку й чакло та вийшов на ганок. Сонним Васильковом, не звертаючи на гасла варті, задудніли копита їх коней. Вибились на дорогу, звернули з неї й почували невідомо куди. Вилітала земля зпід копит, нишкла трава, кидався в бік сполоханий заяць. Сушина до крові різав боки коня — летіли вихром, шпарко й лячно. Джура не міг наспіти своїм буланом. Але поспішав, знав сердитого свого пана.

Баштанник козак Свирид Питльований знав Сухину. Біля вогню, під старим дубом на Перепятицькій могилі, до пізньої ночі не спав із чабанами. Сиділи й гуторили про старовину, про диво, що було, минуло. Характерний був дід Свирид, Гайдамаччину тямив,

як нині, Кодню перебував хлопцем — поводитирем Залізняка-ковим.

Почув дудніння, стрепенувся — любив і собі Сухину, молодість чув свою в ньому. Торкнув струни на бандури — засміялись дзвінко, переливчато:

Ой хвалився козак Швачка
на Фастів ідучи
будем драти пани брати
габу на онучі...

Чабани лежали, панські графинині, недалеко табуни пасли, не шиширхнули. Йшла луна Перепятихою, в луні тій брязкіт зброї був, лицарів осьде постріляних, похованих...

Глянув дід на Сухину по батьківськи, милуючи:

— Ти, Іване?

— Я, діду, до вас душу одвести...

— Терпиш, козаче, гориш, та гори, терпи — отаманом будеш... а в мене для тебе гостинець, — посміхнувся дід, — сама краля привезла, знає, що шугаєш поночі...

Добув із пазухи цидулку пахучого паперу, стрічечкою перевязану. Сушина здригнувся, сів до вогню й прочитав (французькою мовою, рвучко написане було).

«Кавалере! Темінь у моїм серці, морок. Палаю вся й не маю спокою, забрали ви мені спокій мій. Тремтить душа моя, нещасна, причинна. Коли справді милуєте мене над життя, відійдіть, кавалере, вирвіть із серця тугу, як я вирвала. Залиште мене з моїм добрим мужем, що не знає що дію, невірна, негідна його. Облиште мучити мене, хай сама зістану із своїм бідним, замученим серцем. Бажаю вам всього найкращого, що може бути в життю, прощу тільки одного — забудьте про мене.

Ваша Марія Волконська»...

Сушина прочитав, роздер цидулку на дрібні кусники й кинув у вогонь. Дивився чудно, як розлетілись гаснучи огнистими іскорками в темінь і посміхнувся.

— Правте, діду, хочу слухати...

Знов засміялись струни переливчато, ніжнозгучно — бурунню, шпарко й почав дід про Лебедина, про ти-

тарівну Оксану та козака Ярему — дивну оповідь солодку й страшну, як блиск гайдамацьких ножів, як кармазини заграва уманських...

VII. СОНЦЕ СХОДИТЬ У ЧИГИРИНІ

Козацькі порохівниці, сулії й шабляки зловороже вилискували од сяйва свічок. Але морок був у кімнаті, завішаній килимами. Три свічки усього палахкотіло в свічнику. Якби не зброя й не портрети, порожньо було-б у цій понурій світлиці. А портрети в тяжких золочених рамах, померклих од часу, дивилися рядком із стін. В сталевім панцирі, що одливав синню, залізною рукавицею стиснув пірнача й здавалось кліпав єдиним оком своїм гетьман Данило Апостол. Сперся на стіл рукою крѣмезний, широкий Павло Полуботок, звівши густі чорні брови. Сумарно, трохи збентежено нахилив голову Іван Скоропадський. І зимно посміхнувся, гордо шарпнувши голову в білій перуці, випещеною білою рукою стиснув булаву, засипаний зорями й лентами останній гетьман України — Кирило Розумовський. Десь далеко, підперся в боки Михайло Ханенко, молитовно зложив руки сумний Дамян Многогрішний, згорбився, ворухив котячими вусами Павло Тетеря. А між ними, ясновельможними, невідь як узаявся простий сотник. Іван Гонта було йому на ймення, а такі чудні, такі гострі і загадкові були його чорні очі.

Коли поручника Киреїва ввели до цієї кімнати й зняли з очей повязку — він зніяковів. Очі портретів і живих людей, що сиділи під стінами, вперлись у нього, немов хотіли просверлити його. Було моторошно, хотілось завернути й утікати. Але переміг себе, стояв блідий і схвилюваний. Свічки криваво заграли на його комірі, переплигнули на крильця-еполети, замигтіли рукояттю шаблі. Він поволі звикав до світла й завважав, що люди, які сидять під стінами, мають на собі дивні, чорні киреї та капюшони на голові з прорізами, замість очей. Тому так чудно видавалось, що довкруги самі очі. Пронизливі, жорстокі, холодні. Постаті дивилися на молоденьке, чепурне личко Киреїва, на його біляву чуприну, шепотіли щось між собою. Одна з них

підвелась, підійшла до столу, вкритого чорним сукном. Шкурятяний фартух звисав їй на грудях. В руці тримала малий молоток.

— Великий Вітія! — подумав Киреїв.

Вітія вдарив молотком об стіл. Всі підвелись і стали під стінами як дивовижні, понурі пугачі. Церемонія прийняття почалась. Постать кивнула рукою Киреїву — він підійшов до самого столу й міг добре бачити очі в прорізах, що горіли як вуглики.

— Хто ти? — спитав Вітія.

— Іван Киреїв, поручник 6-ої артилерійської бригади! — відказав Киреїв як на рапорті. Вітія гостро його перебив.

— Це нам нецікаво. Хто Ти, за уставом братерства?

Молодший брат Елліна... — нагадав Киреїв почування Шепила. Воно вилетіло з голови, хоч знав його на пам'ять. Повернув голову на бік — на нього дивились глумливі очі Гонти. І не знати чому за шкірою побігли мурашки. Стало моторошно. Постаті перешіптувались. Їх тіні танцювали на стінах, великі, чудернацькі.

— У що віриш?

— У єдину правду дітей великої Астреї... запинаючись промовив Киреїв. Голос його видався несвоїм, глухим, — і в її перемогу... над тьмою...

— Чим бажаєш скріпити свою віру?

— Вчинками, не допускаючими привида Зла.

— Скільки колін є у правому крузі, оточеному сугубим морокком і раменем Рубра?

— Пять. Еллюське, схимників, Ромулуса, Нострадама і цезарське.

— Кому вільно все, кому нічого?

— Цезарському вільно все, еллюському нічого.

— Які ключі твоєї віри в велику Астрею?

— Істина зоряна, згода співдіюча, братерство рівних...

— А свобода?

— Законна й благоудра.

Великий Вітія помовчав.

Киреїв переміг моторошність. Дивився на свічки, що злякано тріпотались. Вітія стукнув молотком і закашляв. Киреїва знов шпигнув його бистрий, полум'яний зір.

— Скільки є частин світу?
 — Чотирі — Тенебра, Субтенебра, Астрей, Субастрей.
 — Чим живе Тенебра, інакше звана Малєфікарум понс?

— Тираном, ідолом, кайданами і крамарством.
 — Що переможе Тенебру?
 — Люцерна Астрей.
 — Чим горить Люцерна Астрей?
 — Сонцем, що сєє для братів.
 — Де сходить сонце?
 — В Ч и г и р и н і, на руїні слави.
 — Годі, — промовив Вітія, — проба закінчена. Наречений іменем Інокент засядеш у крузі еллюського коліна!

Він підійшов до Кирейва, із зручністю старого воїни вирвав з піхви палаша, розпіяв йому на грудях мундір і штовхнув обачно вістрям. Крапля малинової крові виплила на тому місці. Кирейв поцілував холодне лезо палаша.

Тоді Вітія, а за ним усі скинули свої капюшони й кирей. Обряд скінчився, Кирейва прийнято до льожі «Словянська Єдність».

В кімнаті загомоніло. Статні козачки вюнко запалювали свічки в канделябрах і розносили каву в містерних, філіжаночках. Стало ясно — зброя померкла, портрети згасли і не видавались такими живими. Кирейв пізнавав знайомих — старшин Чернігівського й Єгерського полку: Бечасного, Борисова, Андреевича, Сухину, Вадковського, Кегича-Апостола. Череваті й худорляві добродії були теж йому знайомі: полтавських і київських поміщиків Лизогуба, Носенка, Тетерваковського, Цяцьку він бачив раніш. Всі вони поздоровлялися Кирейва, клепали по рамені, контентували бесідою. Кирейв відкликав на бік Борисова.

— Слухай, скажи, де я? Мене везли так сюди, що я назад дороги не найшов-би. Атжеж це не таємниця?

— Натурально, — зареготався Борисів, — ти-ж уже наш, що правда тільки в еллюському коліні, але-ж це не таємниця. Ми в Шаргороді, у доброго Платона Лукашевича... він же й наш Вітія...

Сам господар, чорнявий з довгими козацькими вусями, закоханий у козацьку старовину, Плятон Лукаше-

вич, підійшов до них, погожо посміхаючись. Він зовсім не був такий страшний, як видалось Кирейву. Доброзичливий, гостинний. У краваті його заткнений був великий діамант.

— Я радий, що ви з нами, пане поручнику.

І зараз відійшов до громадки людей, що розглядала турецьку місьюрку й карваші на панцирю. Гучний його голос лунав на цілу кімнату. Кирейв пошукав очима Бечасного. Цей стояв, тримаючи в руці пару козацьких пістолів і мірив до ока. Блідим і жорстоким його обличчям блукала химерна посмішка. Зпід своїх довгих вій він зиркнув на Кирейва. Любив цього палкого й гарного юнака.

— Що, Івасю, й ти осьде? — промовив він тихо.

Кирейву видався в його голосі глум.

— Хто тебе ввів сюди? Чи не Щепило, наш український Рієго...

— Щепило, — кивнув головою Кирейв, — а що ти на це Бечасний?..

— Плятон — добряга, у нього славно маринують грибки, але нічого більше. Волить зброю на стіні, аніж у руці, а ці панове люблять спізнену моду. Хіба-ж не любо будувати замки в повітрі, особливо, коли своїх нема? А врешті — між лисами треба вдавати лиса...

— Ти завжди кричеш, Бечасний, і кричеш нецікаво. Що-ж по твому?

Бечасний бистро глянув на нього, в очах його блиснув дивний вогник.

— Революція і Гракхус Бабеф із змовою рівних!

Він знову згас і знову змуджено розглядав пістолі. Йому хотілось позіхати.

Кирейв, сердитий, швидко відійшов од нього й прилучився до гуртка, де верховодив Щепило. Говорили про останні події в Греції, Щепило гарячкував, сперечався з лагідним, тихим Вадковським. Зараз біля них курили люльки Цяцька й Носенко, балакаючи про недалекі київські контракти.

Козачки, в жовтих жупанцях, широко відкрили двері в ясні покої — там білили столи з їством і питвом та виглядали зелені столики до карт. Гості гомінко й весело подались туди. Кирейв ішов за всіма, слухаючи ще Щепила, що докінчував свій погляд на Іпсиланти та Міссолонгську битву. Бечасний слухав його теж,

посміхаючись з ледви помітним глумом. Нараз Киреїву вдалось, що хтось настирливо дивиться на нього — він обернувся майже разом з Бечасним: на них із золотої рами прищулював зловорожі, таємничі очі та мовчазно крутив чорного вуса жорстоко усміхнений Іван Гонта.

VIII. СКАЖЕНІ, ЛЮТІ ПСИ НА ЛАНЦЮГУ...

Ще не дійшов поручник Володимир Бечасний до фіртки жидівського садка, де квартирував Кузьмин, до скрипучого куравля при колодязі, а вже чув гомін голосів з вікна світлиці. Зеднані слов'яне вже зійшлись. Коли переступив поріг брудних жидівських сіней, мало не грюкнувся лобом в одвірок перекошених дверей й відчинив двері до господи Кузьмина, вдарило його димом кнастеру й скаженим боєм голосів.

— Бечасний! — вигукнув і підбіг до нього червоний, запальний Киреїв; будь нашим Вітею, розсуди нас, бо бемось зо дві години...

— Стривай, стривай, Івасю, — лагідно відхилив його Бечасний, — дай оговтатись, нічого не розбереш з вами. Ви-б хоч вікна позатулювали, вже зовсім у республіці почуваетесь, а Гебелеві шпики, як миші по Василькові шугають...

Звивав до чаду, до гамору. Обличчя, що були якимись плямами й мерехтіли в димі то виринаючи, то потапаючи, починали вияснюватись. Спостеріг на ліжку згорбленого, ніякового капітана Андрія Фурмана, в окулярах на кирпатому носі, що ним шморгав і на кліпаючих очках, біля нього з люлькою в руці та в червоному халаті поверх волохатих грудей самого господаря, поручника Анастасія Кузьмина, повновидого кучерявого красуня, що поривався все говорити, але даремно; за ним русявого, лагідного Андрія Андреевича з книжкою в руці, сумного й пригнобленого усім цим галасом, що нервово гладив свою чуприну й теребив тембляк при артилерійському тасаку. Посеред хати стояв, розкарячивши ноги в ботфортах, здоровенний артилерист, поручник Щепило, гарний на вид, з тонкими чорними вусиками, чорними бистрими очима й дзвінко реготався.

Напроти нього стояв розпалений спором, низший, білявий, плечистий і трохи сутулий, в гарному новому мундирі, полковник Сергій Муравйов-Апостол.

Його поїдав очима блідий, з розпаленими як у гарячці юнак, що сидів, заховавшись у комір шинелі — прапорщик Полтавського полку Михайло Бестужев-Рюмін.

Очі його горіли злісно й гнівно, він, здавалось нікого не хотів слухати, крім свого вчителя й приятеля полковника Апостола.

Під стіною рядком стояли: високий поручник Жизневський, несмілий і сумирний, червонів розшитими шнурами грудьми й малиновими райтузами мовчазний гусарин Вадковський, горюжлився маленький, рудавий Борисів, рожеволиций як панянка, паленіючий весь час Армашевський, підпоручник-гармаш.

На столі, за браком місць, сиділи, курили люльки й кричали, перебивали розмову прапорщик Кегич-Апостол, чорний як вугіль, зарослий чорною чуприною серб, гарний, випещений штабс-капітан Венямін барон Соловйів, шалапут Бистрицький і хмурий, здеградований капітан Ракуза.

В тіні, в куті, змуджено позіхав й роздивляв усіх Іван Сухина.

— Так у чому річ, панове? Про що йде? — спитав нарешті Бечасний.

— Та от розумієш, — пояснював Киреїв і всі стихли, — мова про те, чи притягати до нашого діла салдатів та поспільство, себто, що краще — революція офіцерська, чи революція народня?..

— Безумовно, — перебив його нетерпляче Муравйов, — революція з гори, змова кількох вибраних скоріше досягає мети! Не треба нам навіть відкривати тайни змови, щоб захопити за собою старшин і салдат — одних здобується ентузіазмом і обіцянками, других грішми або й погрозами. Встане владний наказ провідників, щоби чернь пішла за ними сліпо... це ясно і нема чого сперечатись...

— Пане полковнику, — гукнув пискливо Борисів, оракул слов'ян, — хоч військові, вірніше старшинські революції скоріше досягають мети, але наслідки їх дуже небезпечні, вони стають могилою, а не колискою волі, в ім'я якої dokonуються... Ми переконані, що треба шукати помочі в цілому народі, співпраці всіх

станів, приватна воля є нічим без публичної — цього всемогутнього мотора політичного світу...

Борисів глянув на всіх переможно. Мова його була плавка й багата в модні слова.

— Зовсім слушно, Борисове, — докинув Бечасний, — я згоден з тобою, хоч і не зовсім, але це поки що не важне (посміхнувся він ненароком). Жаден переворот не є успішний без консенсу цілого народу, через те треба підготувати його до нового громадянського порядку і потім оний дати — дбати про викуп кріпаків, про освіту між салдатами: грішми й погрозами далеко їх не заведете — уклонився Бечасний зідливо в бік Апостола.

— Добре, Бечасний, дай руку! — крикнули з кутів.

— Голова з пліч і баста! — вигукнув не до речі Бистрицький, жмуричи хитрі очі.

Бечасного обступили, затягли до себе, клепали по рамені, наливали вина. Хмурий Ракуза заскрипів своїм прикритим, шорстким голосом:

— Панове старшини все ще вважають салдата бездушним створінням, як хочете — про мене, але помилка може бути дуже немила... Салдат уже знає чого хоче, вірте мені, я живу з ним блище, як ви... (посміхнувся він болісно).

Муравйов мовчав і рухав своїми руденькими вусиками. Він крив гнів.

— Салдат — раб, як і холоп. Їх діло — слухати! — тонко й загикуючись викрикнув Бестужев. — Особливо тутешнього салдата, як і жінку, можна купити за гроші — полковник має рацію!

— У вашім віці, прапорщику, — кинув спокійно Сухина, — мене вчили інакше говорити про жінок!..

— Що?! — вскочив Бестужев, — що ви сказали?..

Він зірвався, метаючи очима й шарпнув за гарду шпади. Щепило джкими руками схопив його й посадив блілого та розгніваного назад на своє місце. Всі зареготались. Сухина вже не глядів на нього і забавлявся китицею од палаша.

— Поручник кавалер Сухина, — почав поважно Муравйов, — як я завважив, не любить товаришів великоруського походження, не вважаю, щоб цей дешевий малоросійський патріотизм був так тут розповсюджений, щоб викликав між нами незгоду...

— Навпаки, полковнику, — бисто промовив Щепи-

ло, — ви не знаєте нас, хоч у цім трафунку походження не має значіння, але Сухина сміло може нас заступати, коли-б ішло про образу народу — ми всі ще деліємо живо любов до нього, що є господарем цієї землі, де збираємось діяти й образа його є нашою образою — дійте швидче, бо не знаємо, що з того для вас вийде...

— Так, добре, Щепило, діяти, швидше діяти!..

— Доволі теревенів!

— До зброї й баста!

— Нема чого відволікати!

Залунало в кімнаті, закуреній димом. Забрызчали шаблі, задзвеніли тасаки, гул котився, розбивався стінами, ворохобні гасла залітали кулями, душно ставало, пахло порохом — розкудйовжені кучері, палаючі очі завертілись, сумбуром пішла кімната, бунтівничим, гнівним духом сповнилась. Щепило розчепив тугого коміра, що залишив на шиї червону пругу.

— Сам раз під петлю! — засміявся гусарин Вадковський.

— Шпичка тобі в рот, навіжений! — жартуючи вилаявся Щепило, — Грицько, люльку!

Моторний його джура Грицько не міг впоратись із гістьми. Що хвилі гукав хтось на нього за люлькою, чаєм чи вином. Він скинув свого мундіра й снував буряколиций у самій сорочці, підперезаний, на московський манер, пояском. Жидівка-швачка, що в неї стояв кватиною Кузьмин, роздимала чоботом самоваря. Вона й її чорноокі дочки цікаві були самі зайти в кімнату та не сміли, заглядали тільки крізь двері, нічого не второпуючи з розмови.

— Панове, — перекичав усіх нарешті Кузьмин, — мусимо сказати правду — на нікого нема що надіятись і чекати, ані на Камянку, ані на Петербург, ані на Тульчин, панове диктатори думають, що, написавши свою «Руську Правду», можуть спочити на лаврах, чекати революції...

— Пестель не хоче бути Лафаетом, — посміхнувся Бечасний, — він хоче бути щонайбільше аббатом Сіесом...

— Не бійся, в нього величі й Робеспєру позичити можна-б було...

Малий Кегич Апостол зіскочив зі столу, заговорив швидко-швидко, мов не встигав:

— Моя думка, Щепило, і ви всі панове така: ми проти панів Південного Товариства нічого не маємо, але вимагаємо діла. Або щось робити, або цілу справу до біса закинути. Це їм слід переказати. Ми чекати не можемо — гарячкував він, ми горимо бажанням діяти. Скрізь у полках хвилювання, скрізь на чолі наші добрі люди — Поджіо, Повало-Швайківський — полковник, Юшневський — генерал, салдати підуть на все — чекають наказу — мусимо виступити хоч зараз!..

— Добре, Кегич! Браво, Сербине!.. зараз виступаємо...

Дим котився туманом по кімнаті. Свічки хвилювались і злякано тремтіли од дужих голосів, од тяжких віддихів. Старшини порозьобували комірі мундирів, золоті еполети й гудзики мигтіли й горіли на них. Переважали червоні коміри Чернигівців, сині артилеристів, але були й зелені егерів й один червоний доломан гусарина Вадковського.

— Ні, панове, зараз неможливо виступати — як виступити, то з весною, коли рушить крига! — крикнув Кузьмин, — тоді і буде okazія — коли почнуться маневри третього корпусу, приїде тиран — мусимо його вбити й зрвати повстання в цілій армії!

— Баста! — хрипло промовив барон Соловйов, — чому бути, тому не минути — рішено: з весною виступаєм, хай краще хто хоче, тиранії мусить прийти кінець. Доволі Аракчеївської палки, воєнних поселень, пригонка муніції!.. виступаєм і баста, на кого можем рахувати, панове?..

— Чернигівці підуть усі!

— Егерів сімнадцятий готовий!

— Полтавський піде напевно, Український Уланський піде!

— Олександрівські гусари допоможуть, Кременчузький піхотний! Там Повало-Швайковський полковником...

— Набоков Олександрівського піхотного... Артамон Апостол! Ридігера гусари!..

— Ахтирці мов вовки ненавистю палають!..

— Добре, панове, — радісно гукнув Щепило, — квота, як бачите, велика! До весни мусимо у салдат впоїти такого духа, щоб рвалися як льви на тирана!..

— Не забувайте, панове, про Бога, — тихо промовив Муравйов, що мовчав і слухав, — це велике гасло побудить салдат більш за все...

Бечасний підвів свою чорну голову, сховану між русаві Андреевича й Киреїва.

— Не забувайте і ви, полковнику, що хто перенятій релігією, той не стане вживати її для досягнення якоїсь посторонньої цілі, а тим більше революції!..

— По що нам Бог? — гукнув шепелявий Жизневський, — ми й без Бога упораємось!

Сам засоромився й почервонів, коли всі засміялись. Капітан Фурман тільки всупереч загальній веселості ніяково теребив своє чачо, хотів як найскоріше утікати й нарікав на себе, що звязався з такими непевними людьми. Біленькі вії його злякано кліпали й очі під окулярами бігали, метушились. Здоровенна рука Щепила вдарила його по рамені. Щепило спостеріг його переляк і сказав, щоби не боявся — тепер все одно: або буде генералом, або пропаде як руда миш. Фурман захитав своєю голівкою — пробував усміхнутись, але лячно було, мороз ішов по шкурі од тих усіх розмов, од вигуків проти імператора й Бога.

В куті ще палко сперечались Борисів і Армашевський про земельні наділи, що роздаватимуться вільним селянам, ще Муравйов говорив про лещинські табори, де обговориться докладно плян дії, а Фурман тихцем вибрав мент і шугнув у двері. Тільки як одбіг далеко в містечко огородами та поза хатами, радісно перехрестився. В загальнім гомоні ніхто не помітив його втечі. Чад змови захопив усіх.

Один Бестужев-Рюмін ображено мовчав, забгавшись у свою шинелю — йому було моторошно серед цих усіх людей, нищих од нього походженням, убогих армійських поручників, що якимось шорстко й неввічливо з ним обходились, немов вважали за дуже молодого або придуркуватого. Особливе нетерпів він Сухини. З Сухиною суперничав давно несамовитими авантюрами й не хотів визнати його вищости. До того-ж його мучила пропасниця, що набавився її в тому багnistому, поліському Ржищеві. Нараз він відчув когось над собою.

— Прапорщику, — тихо промовив до нього Сухина, — публична справа не дала нам докінчити нашої розмови — ви здається чогось бажали від мене?

— Так,— промовив сухо Бестужев, я ладен ждати від вас найсуворішої сатисфакції, але при такому рішенню Товариства про негайну дію, наші приватні діла є не на місці — зволіть зачекати до скінчення дії...

— З приємністю,— вклонився Сухина,— шаную вашу лицарську децизію...

Бестужев понаглив до дому Апостола, що запалився в суперечці. Говорили, як звичайно, про конституцію, хоча старшини, поза дією, нічого не хотіли слухати.

— Про мене бити! — гукав Кирей, мені зараз бунт давайте, до біса конституції!

— Щоб швидче починати! Смерть або воля! — паленів Армашевський.

— Голова з пліч і баста! — закінчив Бистрицький й засміявся.

Ракуза пив вино з якоюсь тихою, жорстокою радістю й надією в чорних очах. Соловій пробував нового Кузьминого пістоля. Кегич вертівся як дзига, шкірив свої білі зуби, вимахував гострим блиском кінджалом.

Помалу розходились. Муравйов-Апостол і Бестужев вийшли у садок.

— Ці українці якісь чорти — не люди,— промовив тихо Муравйов,— вони не думають про ніщо, хочуть тільки діяти, як собаки рвуться на ланцюгу, це якась шалена когорта, я з ними не дам ради — чуєш, Бестужев?..

З вікна в садок греміли могутні згуки: До зброї, громадо, ставайте в ряди... Кирей і Кузьмин дужими своїми голосами співали Марселезу. Почали й обірвали — слова так і повисли в нічній тиші.

В другий бік прямували Бечасний і Сухина. Йшли ще розіграти партію екарте.

— Нині,— перегада промовив Сухина,— не впало одно слово, найважливіше за все...

— Яке?... спинився аж здивований Бечасний.

— У к р а ї н а, друже... дзвінко сказав Сухина й пішов швидко вперед.

«Чудак» — подумав Бечасний і знизав плечима, але не сказав нічого. Задумався.

ІХ. ТРИ СТРИЧІ

Ще шлях од Умані до Білої Церкви не повертав у Калантиські балки, а вже рвався з Дніпра холодок голубиний-сизий. Там розбігались біля старої хвигури, біля камяної баби тракти: ліворуч на Канів, праворуч на Кременчук, а так упирався в пороми в Переволочну.

В Калантиській коршмі завізно було: в Нуся Епельбавма, графині Браницької посесора, чумаки кожухи заставляли за сивуху. З Одесу, з Криму йшли, сіль везли й тараню, в задогнених шараварах капшучища були тугі, але для чумацької снаги й того мало було. Заробітчани, вольні, що на юсупівські селітряні заводи, на строганівські залізодиварні аж у Луганське наймались йшли. Були й такі, що од панів утікали, прббирались у Бесарабію або в степ над лиман, де, як розповідали, земля гарна і нічия, де й пан і справник далеко. Куняли вони всі тут на лавах, а то й просто на долівці, підстеливши рвану свиту свою. Поки оддавали пором з лівого берега, поки поїли коні, Бечасний, Сухина й Кузьмин увійшли в людську. Ще зза шинквасу вклонився їм Нусь і побіг витерти ослони біля стола.

— Може ваші милості на гору позволять, до ванькира, не осьдеж із посполитими?

— Не треба,— промовив Кузьмин, одкидаючи запорошеного плаща,— дишльового лишень пемо. Автім посполиті не люди по твому, жиде ти нехрещений?

Нусь тільки посміхнувся, знав — пан офіцир лиш шуткує. Побіг за спотикачем.

Напроти них мовчав подорожній і пильно їм придивлявся. Цивільний із полупанків у суконній бурці, з туго завязаною косинкою на шиї та з чорною повязкою на голові, що закривала йому одно око й кусень високого чола. Чудно блищало те друге, відкрите око, немов посміхалось.

Чернь, що трохи втихла, коли ввійшли військові, знов загомніла. Немолодий чумачина, що залишив осьде може половину свого майна, п'яний вщерт танцював присюди, вимахуючи й пацаючи своїм батіжком та викидаючи підківки.

Товариство давало йому місця й нанятій чумаками циган шкварив на скрипці. Піт із бідолахи котився градом, а він не зважав — з розпучливою якоюсь снагою одбивав

закаблуками, немов протанцювати хотів усе своє чумацьке лихо. Даремно боркали його веселощі товариші, обоз бо рушав у дорогу, він не піддався. Танцював він, поки дебелий, сивий як молоко отаман не спинив його — тоді послухав як дитина і обливаючись потом, пішов до волів. Отаман, тимчасом, поки допивали дишльового, підійшов до старшин, і не то глумливо, не то повагом дивився на них. Був це може останній з людей минулого віку, викоханий степом. Мудре його лице в тисячних зморщках скрашували довгі білі вуси, в ухові теліпалась сережка, а постава його кременна й широченна пашіла силою ще незломною, снагою безкраю та відвагою, яких мало.

— Пане москалю, — почав він, — а коли турчина бити ідем? Коли забриєш в салдацькі шори, в муштровану некрутчину?

В голосі його ковзнувся глум.

— Що ви, діду, — спокійно завважив молодий чумаковорновусенко; — не бачите — пана значкового звиваєте москалем...

— Старий я став, — посміхнувся отаман, — бачу, що не наш, москаль, а чи значковий хто його розбере.

— Підем, діду, — відповів Кузьмин із притиском, — дайте в сало порости...

— А хіба не порости? Орловіж крил утяли — до скелі за сімома морями, сімома ланцюхами прикували... вже принишк, вже не зорить...

— Хто зна діду, — посміхнувся Кузьмин із їхньої чудної мови; — орла нема, то орлята зорять...

Дід нашошорився. Глум ізник із його очей. Він підступив ближче, дружніше.

— Либонь? Та чи знаєш про кого правлю, пане значковий?

— Та чом ні? — Кузьмин добув із кишені невеличку табакерку й відчинивши дав спробувати табаки та так, щоб ніхто не бачив: на спідній кришці рвався в гарматній дим із орлами гвардії Наполеон.

Дід кивнув головою й уважно подивився на Кузьмина.

— Гадаєш, пане значковий, подасть потуги?

— Не подасть, діду, навіки він замовк — самим треба потуги давати...

— Чи подужаєте? — приморгнув оком дід.

— Часом миш гору переверне, — посміхнувся знов

Кузьмин, — а гора наша абияка, піскова — дмухнеш і розсіплеться...

Бечасний торкнув Кузьмина за лікоть і зашепотів:

— Облиш свою езопівщину, не знаєш, що жид — графині Браницької конфідент, а од Браницької до фон Остен Сакена, а то й до тайної канцелярії недалеко! І той з одним оком мені не дуже подобається, щось вельми слухає...

Чорновусенко й собі потяг діда — чумаки вже виходили на двір і ляскали пугами.

Дід насунув свою смушеву шапку й накинув свиту. Підморгнув приязно до Кузьмина і проказав своїм особливим способом — таємничо й чудно:

— Шкода, що ніколи мені — побесідував би з вами, отамання, та воли ревуть, доріженька куриться... часом мене старого ізгадайте: мовчить, а на вус мотає, прищелепуватий, а все знає... а як з Холодного Яру, з Мотронина повіє вітер — добре дбайте...

І ще раз моргнувши, характерний дід подався з господи.

Нусь, що дійсно весь час наставляв ухо за шинквасом, але нічого не міг второпати, підбіг до старшин.

— Це такий хймерний дідок, вашмості — його все Подніпрівя знає до самого Одесу. З чумаками віку конає, а скільки йому мабуть і сам не знає гаразд. Кажуть (тут Нусь озирнувся і зтишив голос), що це з гайдамацьких ватажків якийсь, не то Верлан, не то Гнат Голий, не то сам Швачка... але-ж то теревені, вашмості...

Хитрий жид допитливо глядів на Кузьмина, але той махнув рукою нетерпляче. Тільки Сухина здавалось стрепенувся і то на одну мить. Нусь відійшов. Він щось нюхав своїм закандзюбленим носом, але не знав ще що. Недарма йому Шльома Козлинський з Брацлава, велика голова політична, наказав за васильківськими офіцерами слідкувати.

Пан у бурці допив брагу, натягнув капелюха й підвівся. Кинув через стіл знехотя ніби, півголосом:

— Чи не знаєте, панове, де сходить сонце?..

Офіцери здригнулись і глянули по собі.

— В Ч и г и р и н і, пане-брате... прошепотів Бечасний раніш од усіх.

— То-ж перекажіть де слід, що слухом земля повниться, а заки сонце зійде, зерентуйські рудники кайданами задзвенять — тому дійте!

І обернувшись спиною до горниці, таємничий незнайомий підніс повязку зі свого зовсім здорового ока. Відкрилось обличчя горде й шляхетне, орлиного злёту брів і жадгучих очей, обличчя вельможі, нетерпляче обличчя владаря.

— Князь Микола Репнін, губернатор України! — прошепотів уражений вщерть Бечасний.

Але князь приложив палець до уст, насунув знов повязку, дивно посміхнувся і легко кивнувши головою, пішов геть. За вікном тріснула пуга й поштові коні рушили на Умань.

Сухина й Кузьмин здивовано дивились на Бечасного. Одначе той нічого не хотів говорити й приклав, як і князь, палець до уст.

Готлангер Курінний з'явився в дверях — пором уже прибув. Старшини накинули плащі й вийшли.

Саме тоді з порому зіхало й проїзжало повз коршму гарне, дороге ландо, запряжене цугом сивих баских жеребців. Між двома жінками в подорожніх мантиях сидів молодий ще чоловік, смаглявий на обличчі як араб, з густими чорними бакенбардами й безжурно реготався. Кучері його натхненні шарпав вітер. На нього дивились приязно тай реготались разом із ним два молоді військові. Одна жінка обернула своє личко, сховане в солом'янім капелюсі, зав'язанім під бородою чорною биндою.

Сухина нараз здригнувся і мимоволі схопив Кузьмина за руку. Не до впізнання був Сухина: спаленів і спалахнув дивним блиском, здавалось зором ковтав ландо, що зникало як мрія в Калантирській балці.

— Що з тобою, Сухино? — спитав Кузьмин, — хто це?

— Марія Волконська... прошепотів Сухина й очі його все ще палали.

— Так, — докинув усміхнений Бечасний, затуляючись у плащ, це Раєвські з Кам'янки, а з ними знаєте хто?

Сухина мовчав. Він думав про друге.

— Вкраїнська тиха-тиха ніч
Прозоре небо. Зорі сяють.
Повітря сну з дрімливих віч
Прогнать не хоче.

Ледь здригає

Срібlistий на тополях лист...
проказав, усміхаючись Бечасний.

Невже він? — скрикнув Кузьмин, — Олександр Пушкин!

Курінний ударив по конях. Віз вїхав на дошки порому, де скупчились вози й брики, поспільство й козаки, полупанки й панки.

— Тягни! — гукнув лунко перевозчик.

Канати напнялись, дошки зняли й пором плавко, повагом рушив по Дніпрових хвилях. Далекий лівий беріг маячів сінньою смужкою. Ніч уже гаптувала небо зірками. Бечасний закурих люльочку, Кузьмин слухав пісні, що її десь співали далекі гребці, а Сухина мовчки глядів у степову даль. Серце його, таке непохитне й горде, тремтіло.

Х. КРІЗЬ ЛАВУ

Батереї спрезентували шаблі. Чорні чака з двоголови ми орлами, з напушеними хвостами блиснули в ранньому блідому сонці. Голубі мундіри туго перехоплені поясами й перехрещеними ретязями ладівниць майнули одною, рівною стрічкою. Коні чмихали й шарпали посторонки лафетів і гармат. Іздові готлангери на конях заскрипіли шкурою нових сидел і вервя. В рукавицях бомбардирів напнулися віжки.

— Бригада — струнка-а-а! Праве плече вперед, марш, марш!

...марш, марш... оддалось од мазанок, од древньої церковці між липами, між столітніми.

Батереї з місця рушили чвалом. Рванулись гармати й ящики, шорсткі банники нащитинились над ляфетами, підскачили на вибоях. Каноніри з довгими вусами вибалушили зірки на начальство. Червоними плямами заплигали валки облич, темними брилами вирвались груди вороних коней, з малиновими чепраками, сніговими клаптями пролетіли чілки білих жеребців, за ними метнулись гриви карі, гніді, сиві, шпарко закусуючи мундштуки, роздуваючи ніздрі, зриваючи шлеї й черезсідельники. Хижим птахом зафурчав бригадний прапор.

З грюком і лязком ланцюхів шарпнула тупі рила гармат четверта батарея. Офіцер, що притримував її чоло, браво засалютував шаблею, злитий з конем. Його лице,

перерізане ремнем од чака, шорстко й мужньо нахмурилось. Баско гарцював його вороний кінь, кусав скрівавлені запінені вудила.

— Хто це? — впала особливо постать цього офіцера генералові Ротові. Кінь його гнідий осідав аж на задні ноги, чепраком замітив землю, прагнув вирватись за батареями.

— Поручник Бечасний, — ваша світлосте, четвертої батареї, — поспішився адютант, — третьої Щепило, другої — Андреевич, першої — Горбачевський...

— Справно виглядають (як гвардія), — задоволено промовив Рот и попустив коневі.

Адютант знов задзвонів аксельбантами на чепурнім мундірі і прошепотів:

— Шестої бригади старшини всі з гвардії...

Рот підняв сиві, стріпкаті брови.

— Переведені за бунт із гвардії семенівського...

— Ага — фармазони... нахмурився опецькуватий Рот і зачмивав сердито носом. Обличчя його туго спяті комірем збагрянціло. Гнівно шарпнув неспокійного коня.

— А це що? Це теж гвардія? — гукнув він, показуючи на передок гармати шостої батареї білою рукавицею; — це порядок?..

На останній парі коней, буланих із білими зірками на чолах, що рвали чорну потвору мортіри, теліпався ремінь од черезсідельника й волочився по землі.

— Дати сюди командіра батареї й іздового готлангера! — люто налився кровю генерал.

Адютанти й бригадний злякано заметушились, завертілись у сідлах.

Білявий старшина круто завернув по вигоні й підскакав, салютуючи палашем. За ним біг, зіскочивши з сідла високий іздовий готлангер з нашивкою.

Рот зміряв їх викаряченими зікрами, пихкав горбатим, багряним киндохом носа.

— Як звати? Борисів? То у вас такі порядки? Це є субординація?..

Борисів спокійно розглядав його сірими, добрячими очима. Його займав цей сердитий дідуган. Він згадав офіцерські анегдоти про нього й захотілось сміятись.

— Ремінь міг тріснути в бігу, ваша світлосте, я ручу, що готлангер усе спорядив...

— Що? — захрипів Рот, — ви щось сказали? Ага (лю-

то посміхнувся) фармазонам усе вільно, ви теж із гвардії?..

— Ні, я з давен у лінійних полках, — посміхнувся Борисів.

— Ваше щастя, поручнику, ваше щастя — тиждень гавптвахти! — їдко шпигнув його зікрами Рот, — а ти що скажеш? Як називаєшся? — звернувся до високого вояка, що витягся у фронт перед ним і приклав руку до обкутого бляхою дашка чако.

— Грохольський, ваша світлосте, — прямо в нього глядів вояк зимними, затаєними очима. Його обличчя було нахабне й глумливе, гарне своєю божевільною ненавистю.

Адютанти не хотіли вже нагадувати Ротові, що цей білорусин був блискучим капітаном Олександрівських гусарів і за образу начальства був знижений до готлангера.

Ротові стало на мить жаско од тих очей і він відвів мимохіть свій зір. Салдат мовчав і це ще більше лютувало генерала.

— Пятьсот шпіцрутів каналії! Крізь лаву його! — гримнув переразливо, — сливе писнув.

Грохольському перебігла лицем легка хмарка. Дзвенік нув острогами й обернувшись, пішов між двома конвоєрними, що вже з голими шаблями танцювали біля нього на конях.

Перегляд кінчився. Останні фізюльєри пройшли за візками з кулями, гренадирські роти ченигівців ловко одбили крок, мушкетери з Кузьмином і Фурманом на чолі вросли в куряві й зникли. Генерал Рот важким бовдюгом заколивався на своєму карому коні, випогодився й частував з табакерки адютанта. Штаб бригади перешіптувався й сміявся з його сутулих плечей, з червоного, товстого карку. Виїзжали до пана Проскури, що чекав їх з обідом.

Батереям ще не було наказу розходитись по квартирах. Вони стояли на вигоні, звільнивши коням віжки. Сонце розпикало зловіщі гарматні дула. Пахло кінським потом і вервям. Без вітру був день, шкварний. Кінь Бечасного шарпав мундштуки, зганяючи настирливих гедзів. Бечасний клепав його по пружкім, блискучім карку білою рукавицею. Скрипіли сідла, дзвеніли стремена. Бовтнуло щось у нутрі близької гармати. З третьої батареї посміхнулось Бечасному хлопча личко поручника Кирєйва, з другої пра-

поршик Бистрицький моргнув йому оком-шалапутом. «Хороші, добрі хлопці — наші...» — подумав Бечасний і йому захотілось підхити до них пожартувати.

Овернувся до салдатів, що сиділи хмурі на конях. Вуєатими й безвусими обличчями котилась лава бурливого, непогамованого гніву. Здавалось, що пси шкірять свої кли й гарчать.

— Що, хлопці, чого зажурились?.. посміхнувся до них поручник, в чім діло?

— Та гляньте, ваше благороддя, — хмуро відказав фаєрверкер Крайників, — Грохольського крізь лаву жєнуть...

Бечасний глянув у той бік. На вигоні, біля церковці, де блищали поставлені в кізлі рушниці чернигівців, витгнулись два ряди синіх піхотинців з лозами в руках. Здавалось, що густий верболіз виріс раптом з зеленої мурави.

Грохольський помалу й знехотя роздягався, стягав чоботи, онучі, шарпнув мундір.

— Поспішай, каналіє! — шорстко крикнув вусатий, вовкуватий капітан Ульфєрт.

— Братіки, — промовив нагло Грохольський до салдатів, — не старайтеся за начальство, пошкодуйте салдацької шкіри! — засміявся криво й вилаявся мерзко.

Стояв уже голий, довгий як жердка, трохи тремтів усім тілом, нерівно, жаско.

— Хіба не знаємо, земляче? — сплюнув хмурий фланговий, — твоя й наша шкіра одно...

— Починай! — різнув схвильовано площу Ульфєт і махнув рукою. Грохольський раптом перехрестився й бігцем кинувся між ряди. Різко свиснули шпіцрути.

— Бий, бий, не шкодуй! — гукав Ульфєрт, — погано битимеш — сам підєш крізь лаву!..

Різкі карбували спину синіми смугами. Ті смуги набрякали, обволікались жовтим, фіолетовим пасмом і бризкали, захлистувались кровю. Лягали одна за другою безжалісні, кусали шкіру запекло, навіжено, одна за другою, безугавно.

— Ще раз, ще раз біжи! — гукнув люто Ульфєрт, — у самого налились очі кровю й він пильно дивився за салдатами, підбігаючи та притримуючи свою шпаду.

Грохольський біг, цупко затиснувши зуби. Кров його значила за ним траву, бризками летіла на салдацькі

чоботи. Шкура клаптями відставала від його плечей, дикий, скажений зойк не міг прорватись крізь зуби. Добігши вруге, він упав синім лицем своїм у траву. Салдати мокрими ряднами накрили його. На ряднах у мить розплились червоні плями.

Якась жінка, у міщанській хустці, з поспільства, що приглядалось боязко екекуції край дороги, лементуючи побігла й упала на скрівавлену біля нього землю. Грохольський прийшов до себе й підвів голову з мутними од болю очима. Вид його сливе синій, із згустками крови, з розкуйовдженням волоссям збагрянів, люто вишкірився.

— Братіки, — крикнув він глухо на цілу площу, — подивіться, що роблять з людьми собаки!..

Жінка притулилась до нього півмертва, помагала йому підвестись.

— Братіки, — знов гукнув він, — невже попустите, щоб людині таке чинили!..

Лайка кривавими клаптями вирвалася йому з горла. Люто палахкотіли його очі. Спираючись на жінку, волікся до квартири.

Глухе шемріння йшло вигоном. Бурлили плями облич, коливались хвости на чаках, важко пахло в безвітрянім повітрі. Бечасний бачив, як зблід і похилився на луку сідла молоденький Кирєїв, як спаленів, жагтів очима Щєпило, тремтів, мов у пропасниці, Бистрицький, нервово шарпаючи віжки коня.

— Так, ваше благороддя, — хмуро промовив бомбардир Гончаренко, — мучать наших московські собаки... ще й при народові... це-ж Грохольського наречена була...

— Хай мучать, — озвався Крайників, — чим гірше, тїм ліпше... може порозумнішають наші...

Бечасний мовчав. Як люті, смагнені пугою пси, гарчали батєреї.

ХІ. В ЗИМОВІЙ ПАЛАТІ

У великій Фєльдмаршальській салі Зимової Палати люстриям сріблом сяли паркети. У високі нашошорєні вікна билась блідава імла петєрбургської далі. День був сірий, перший з осінніх. Катєрина ІІ, розпливалася на портрєті білим, напудрованим тістом, перетягнена на гру-

дах синьою кавалерією. Її пуцуловате, важке підборіддя гнівно й гордовито шарпалося у гору. Глевкі, безсоромні очі перли нахабно й грішно. Статочно витяглися під стіною золочені крісла, оббиті сталевосинім атласом. Від них було в салі холодно. Містерні, золоті куранти на високому ватрані різко відчеканили десятю годину. Над ними рвався на сніговому аргмаку в мантиї лицаря Мальтійського Ордену Павло І., безглуздо посміхаючись і показуючи кудись булавою — мабуть на Очаків на Сен Готард.

Тихо, по котячому, ковзаючись беззгучно по люстрах паркету, пройшов салею старий камергер двору з золотим ключем на шитому золотом, тяжкому мундірі. Двері в салю з царських опочивалень тихо відчинилися, ними ввійшов імператор Олександр І.

Яків Драгоманів, що стояв у першому ряді вартової чети кавалергардів, пізнав його зразу.

Високий надміру, в своєму темнозеленому мундірі полковника преображенського полку гвардії, в лосевих, білих штанах і високих чоботях з острогами видавався згорблений і сутулий. Жовтаві з сивиною клаптики чуприни, зачесані на вилиці, вже не ховали лисини, що розлилася жовтим озером по плоскому черепі дивної форми.

— Варта — струнка-а-а!

Переразливо гукнув генераліссімус Дибіч, короткий, кирпатий чоловічок з викаряченими, жаб'ячими очима. Він ішов зараз за царем разом із Аракчєєвим, буряколицим, шорстким чвалаєм та поставним і гарним з призириливою посмішкою на синіх устах генерал-аншефом, графом Бенкендорфом.

Вартовий старшина, салютуючи, блиснув важким палашем. Сталь, мягко зойкнувши, вирвалася із піхви, спалахнула й згасла в тумані люстер. Білі рукавиці чети кавалергардів разом шарпнули рушниці, рванули немов рубаючи на рамя, завмерли на мить і знов разом вихопили їх перед скуплені, напружені обличчя. Сухий ляск продовгастими, тупими лунами метнувся по салі.

Аракчєєв з насолодою старого капралю прищулив очі й схилив голову трохи на бік. Шукав нерівностей. Але їх не було. Білі рукавички не підсовгнулись, немов віддаль між ними розміряно цалями. Туго обхоплювали в двох місцях рушниці, неначе цупким стиском мертвяка. Штики, як осині жала, пнялись у голубину стелю. Грізно мигтіли кіраси зі срібними орлами, сутужно перетягали гладкі під-

боріддя чорні ремені. Груді баско випнулися у перед, золотіючи гудзиками, ладівниці з орлами на білих поясах бундючно гороїжились, блискучі чоботи різали паркет одною сийною смугою. Коли-б глянути з боку, видалось-би, що це стоїть у нелюдськiм заціпінню одна лиш людина.

Олександр І. підійшов до самого ряду й лінивим, тихим голосом промимрив:

— Здорові, кавалергарди!

— Здоровля бажаєм, ваша імператорська величносте!

Гახнула варта і знов кожний склад рубнувся люстрами салі. Цар ледви посміхнувся. Драгоманів бачив тепер, як він постарівся. На парадах, здалека, він ще виглядав бадьорим і молодим, але зблизька вже був огидно підтоптаний. Очі під білими бровами й віями гляділи мутно, майже божевільно. Набряклим, жовтим обличчям лягали зморшки. Нижня, товста губа відставала й тремтіла. З першого погляду він ставав схожий до своєї бабки Катерини, але в очах і трохи шарпенім угору носі пізнати було батька — Павла Першого. Він старечим, важким кроком проходив повз ряд. Глядів наче на варту, але видно було, що її не бачить — мутно і меркло блимали його слезливі очі. За ним поступали Дибіч, Аракчєєв і Бенкендорф, що їм мятні цукорки, добуваючи їх тонкими пальцями в перстнях з золотої пушечки.

— Тиран України, — подумав у цю мить Драгоманів, — батьковбивець, солодкава ехид, володар рабів з нагаєм у руці, цар кайданів і шпіцрути... нащадок кривавого Петра й повії Катерини, що кінчить розпинати Україну палками буських військових поселень і ярмом кріпаччини...

Мутні імператорські очі байдуже спинились на Драгоманові, але не бачили його.

— Звідки? — прошамшів той самий лінивий голос.

— З Гадячого, Ваша Величносте! — спритомнів Драгоманів.

— Де це Гадяче, графе? — обернувся Олександр І. по французьки до Бенкендорфа.

— Здається в Малоросії, Ваша Величносте, — спішно ковтнув Бенкендорф цукорка; — кавалергарди в більшості з Малоросії...

— Як ім'я?

— Драгоманів Яків — підпоручник, Ваша Величносте.

Мутні очі таки глянули на нього, а потім на ладівницю.

— Якийсь Драгоманів відзначився як пам'ять нас не милить, в баталіях під Австерліцом, або під Малоярославцем...

— Так є, Ваша Величносте, це мій дядько Андрій доводив легкою парочною батереєю на нашому правому крилі під Австерліцом...

Цар змуджено посміхнувся. Його зір уже ковзнувся по рум'яному дівочому личку князя Олексі Кочубея.

Драгоманів до крови затис зуби: майнуло обличчя холодного Пестеля, Сергія Апостола... присяга на горло... товариство... чета шалених... скажені, люті пси на ланцюгу... відвести штика... утопити в темнозеленому мундірі... так близько... так певно...

Рука здригнулась, напружилась до болю, гострий штик сколихнувся, приклад подався: десь засміялась Люся... кайдани... Олексіївський підвал Петропавловки... шибениця... тріск зломаної шпаги... табличка «царевбивець»...

— Антін Косач — підпоручник? Із Мглина? Із сербів? Гунявив голос. Ошпарив Драгоманова. Видалось, що Дибіч глянув на нього. Пройшов генерал-аншеф Бенкендорф, полишаючи млосний запах м'яти. Імператор обернувся сутулими плечима, йшов амфілядою покоїв, де при дверях застигли велитенські лакеї. Варта відводила його спину очима.

— До ноги! — різко скрикнув вартовий офіцер.

Знов рвучко й гостро вирвались рушниці і притулились до лякованих носів чобіт. Білі рукавиці статочно й спокійно сперлись на них. Як покірнa машина скинув рушницю й Драгоманів. Далеко вже між чорною чуприною Аркачєєва, рудаюю Дибіча й блискучим чубом Бенкендорфа мигтіла лисина царя. Малиновий дзенькіт острогів гас в амфіладі.

— Що, Драгоманів, отетерів? Душа в п'ятах тріпоталась? — зашепотів шалапут із дівочим личком, князь Кочубей, та обернувшись до Безбородька, розповідав про вчорашній балет, ніжки Лізетти та якого коня вимантив шальвіра — гусарин Коновніцин у старого Потоцького відступного за Маріон.

Дудніли здалека кроки — це Преображенці йшли зміняти варту.

ХІІ. УКРАЇНСЬКА ЗМОВА

Кремезний гренадієр роти Кузьмина, од якого пахло здорово горілкою й крепким кнастером, узяв рушницю по «ефрейтерськи на варту» — в намет пройшов генерал Юшневський, міцний ще, присадкуватий дідок. Змовники були в повному складі. Чадно було в наметі князя Барятинського — засідання було бурхливе.

Гренадієр не питав у генерала гасла, знав, що належить до своїх. Питав лишень молодих поручників і прапорщиків із чужих рот: «Помагай собі сам!» — «А Бог тобі допоможе!» — дзвінко й весело отдавали цей чудернацький пароль, позичений полковником Апостолом од еспанських змовників Рієго, юнаки поручники. Гренадієрові добряче було з ними — жартували й давали золотого на кнастер, на вишнівку, бігав в обоз до маркитангів-жидів вихилити поставця, ділився нагородою з безвусим готлангером Курінним з парочної роти Щепила, що його на той час заступав.

На дубовий стіл дзвінко впав жбурений Бестужевом кінжал з ручкою форми хреста, блиснув зловіще виточеним, як бритва, зміїним лезом своїм.

Кільканацять рук потягнулось за ним, горіли очі Сухини, Бистрицького, Жизневського, Кузьмина — кожний хотів устроїти кінжала в груди тирану. Кінжал чарував усіх своїм дивним, таємничим блеском.

— Стривайте, панове старшини, — крикнув розсудливий майор Поджіо, — так не йде, треба кинути жеребок, двадцять нас було-б на лисого бабія забагато!..

І він зареготався, замигтів білими зубами своїми та срібними сережками, що так одбивали од смаглого його лиця. Італійська кров його, потомка Борджіів, заграла жвавіше, почувши знайому, давню мелодію стилета й отруї, вбивства в морозі.

Але сміявся він один. Всі блідли, тремтіли з тривоги й радости перед невідомою небезпекою діла. Царевбивство було достоту злеліям бажанням бажань. Поручник Кегич-Апостол писав жеребки й кидав у чак, його діла пильнували високий полковник з чорними вусами, брат Сергія, Артамон-Апостол, майор Поджіо й гусарський поручник Вадковський. Решта нетерпляче стояла юрбою по наметі й сьорбала французьке вино Барятинського. Сам Барятинський, хударлявий, прозорого блілого лиця, полковник

егрів сидів із Сергієм Апостолом побіч генерала Юшневського й веселого, з селезнем на буйній чуприні, полковника Набокова, відомого на цілу другу армію-переможця українських жидівок та вбийника усіх вовків на оверуцькому Поліссі, де стояв його Олександрівський полк.

— Смерть тирана буде яскравим гаслом до революції — нарочито голосно говорив, любуючись своїм голо-
сом стрункий, гарнолиций князь Мещерський, що хоч був прапорщиком, але користувався великою пошаною задля своєї просто нелюдської відваги й відданості справі; — коли його не стане, більша частина всього діла, коли не все, буде зроблено. Республіка прийде по трупі Олександра I-го, цим трупом почнемо нову добу історії...

— Одного Олександра мало, — хрипло промовив полковник Повало Швайковський, старий царененависник і якобін, — треба вигубити цілу сімю тирана, ціле це кодло...

Мещерський і Барятинський покивали головами, вони були завжди за скрайніми засобами. Константина, Миколу, Михайла треба згладити так само, як і брата і кости їх неславні порозкидати, щоб і сліду не було. Поручник Горбачевський, розсудливий і поміркований, посміхнувся на таку ярість обох князів.

— Я вважаю, панове, що одного царя буде зовсім досить — Константин живе в Варшаві, його партія незначна, Миколи й Михайла ніхто сливе не знає...

— Ні, поручнику, — сказав Набоков, що любив усе очайдушне й жорстоке до краю, але більше з буйного свого серця, ніж з правдивого переконання, — коли кінчати, то зі всіма разом, гидрі треба відрубати всі голови...

— Голова з пліч і баста! — крикнув з другого вугла Бистрицький, почувши останнє слово, Він пильно глядів за жеребками, що їх вже мішали в чакі.

Командир полтавців Тизенгавзен раз-у-раз витирав своє спітніле, холодне чоло. Він тремтів усім своїм дряхлим, старечим тілом, але не з революційної жаги, а просто з переляку. Ціла його постать, згорблена й тиха, могла викликати тільки жалість і співчуття. Зелений мундир його сидів на ньому мішком, шабля, коли він підводився достати з кишені хустину в горошинах, плуталась між ногами, руки мав коротенькі й пухкі з рудавими волосками. Він та ще капітан Фурман-почувались тут найприкріше: нарі-

кали на себе, що прийшли сюди й боялись вийти, боялись себе самих і товаришів по змові, поринали в її страшну прірву, заплющивши очі, з таємною однак, ледви жевріючою надією, що може якраз змова вдасться й вони за свої нелюдські страждання будуть таки винагороджені.

— Головне питання, панове, — розтягав слова Сергій Апостол, де вбити тирана? Чи на параді в Білій Церкві, як постановлено, чи в Петербурзі?..

— Я знаю багатьох, — обернув своє бліде, гарячкове обличчя Бестужев-Рюмін, — в самому Петербурзі, що не відмовились-би це зробити — Драгоманів, Якубович...

— Готово! — крикнув Кугич і очі йому горіли, — тягніть жеребок, панове!

Старшини охотники на вбивство, підходили чергою до нього, всовували руку в чакі і витягали папірці. Обличчя у всіх були моторошні, схвильовані і враз раді.

— А що думаєте ви про це, полковнику — обернувся важко товстий Повало Швайковський до Тизенгавзена, вщерть виснаженого силкуванням втримати духа.

Тизенгавзен закліпав очками й потягнув повітря носом, багряним і товстим. Вицякав його голосно, якби пробував сурму в свою сорокату хустину.

— Я-я-я не знаю, панове... робіть, що знаєте... а втім може краще залишитися при першому рішенню, цебто до budouчого року...

Всі посміхнулись, а Повало гнівно попробував салдацького кнастеру з кисету.

— Але, змилюйтесь, полковнику, нас всіх переберуть по одному до того часу...

— Ні, ні, — палко заметушився Сергій, — полковник має рацію — нащо міняти рішення. На кого випаде жереб, той на чергових маневрах і забє тирана!..

І обернувшись до брата Артамона, що мовчки прислухувався розмові, показав очима на Тизенгавзена:

— Ось енергія ваших людей; не подобаються мені, бо холодні...

Артамон знизав раменами.

— Ну! — гукав Кегич, перевертаючи білками чорних очей, — хто має хрестик? Показуйте?

Всі дивились на себе ніяково й розчаровано. Сухина посміхнувся, недбало підійшов і простягнув свій жеребок — на ньому був хрестик.

— От щасливий! Йому завжди везе... загуділо докруги, як у улию.

Сухина взяв зі столу зловіщий кінжал, поцілував його й сховав за пазуху. Було тихо. Генерал Юшневський задоволено крикнув і вдарив себе по колінах, у тугих натягнених лосинах. Сухина стояв, схрестивши руки на грудях, в своєму червоно-гарячому доломані гусарського полку, куди його недавно перевели. Всі схвилювано й заздрісно дивилися на нього. Вертлявий сербин, Кегич Апостол стиснув йому палко руку.

— Голова з пліч і баста! — перервав тишу смішливий Бистрицький й заморгав хитрими оченятами. Полковник Апостол суворо глянув на нього.

Одкашлявшись, він плавко й розмірено почав читати «Політичного Катехизиса», ним же складеного.

— «Воля божя в тому, щоб скинути кайдани рабства, християнському закону противні. Бог створив людину для віри, волі й щастя, які є одним і єдиним благом, бо щастя знаменує життя людини, сповненої вірою. Причина людського нещастя в тому, що царі волю тую закували в кайдани й самі, хоч нема на те волі божої, катують нарід. Святий закон велить покаятись у довгій рабській догодливості, стати проти катів й нечесности, заприсягтись служити одному Ісусові Христові, єдиному цареві на небі й землі, щоб чинити святе діло, повинні стати всі чисті серцем, щоб скинути неправду й нечестіє тиранства й відновити згодне з законом божим управління, де немає царів, що їх як гнобителів прокляв Бог-Чоловіколюбче»...

Далі читалось про те, що христолобне вояцтво повинно стати проти катів і відновити віру й волю. На тих, хто відхилився-б, закликалось прокльон і анахему.

Зібрані змовники врочисто слухали цього плавкого, піднесеного читання. Борисів, Андреевич і Горбачевський скупчено примкнули очі, як у церкві. Здавалося молились. Тільки обличчям Жизневського — знаного безвірника, майнула лукава посмішка й він зустрівся з Бечасним, що засміявся до нього самими лиш очима. Мещерський знуджено позіхнув. Полковники дрімали.

Скінчивши читати, Апостол добув з кишені невеличке Євангеліє й візвав усіх скласти цілунок на вірність задуманому ділу. Змовники громадою, з забобонним і дивним якимсь, хоч і врочистим виразом, підходили до Євангелія й цілували його не перехрестившись.

Жизневський, ідучи поруч з Бечасним, тихо зашепелявив йому на вухо:

— Бечасний, не думаєш, що Апостол народжений помом?..

Бечасний нічого не відповів. Підійшов і беззгучно поцілував маленьку холодну книжочку в пухких руках Апостола.

— Панове, — зворушено підвівся Юшневський, — вважаю, що на другий рік зйдемося у таборах нової, республіканської армії!...

Старшини палко скрикнули — ура! Стало знов шумно й гомінко в наметі. Джури Барятинського розбили нову скриню з поганим лафітом, що його привезли бердичівські жиди та бігали з поставцями. Сизими хмарами снувався дим од люльок. Реготом сповнився вугол, де зібрались молоді підпоручники: князь Мещерський оповідав соромицьку історію з недавніх любовних пригод Олександра Першого та баронесси Крюденер. Тизенгаузен, сірий весь од непокою, непомітно заткнув вуха. У Фурмановій кволій, бідолашній постаті він бачив приязну душу. Качачим голосом своїм деклямував Бестужев останню епіграму Пушкіна на царя: «Ура! Кочующий тиран»... але ніхто його не слухав.

Щепило й Кузьмин вийшли на двір. Спалахували зорі одна по одній, вечір був тихий, осінній. Внизу, в долині Тетерева, мов мурашки, снувались люди, білили намети й од полум'я кострів мигтіли штики рушниць, зложених у кізлі. Задумано й протяжно грали десь на становищах гусарів і гармашів сурми нічну зорю. Їм одізувались з піхотних полків туркотливі барабани. Табори ладнувались до сну.

— Як тобі подобається наш сьогоднішній «промовець», полковник Апостол? Даю голову, що він готується на командуючого республіканськими військами...

Промовив глумливо Щепило:

— Жити в надії, вмірати в багні!

ХІІІ. ТАЙНА СОТНИКА МАЙБОРОДИ

Шльомі Козлинському прийшлося високо заїсати свого жидівського халата, щоб не забрюхатись. Патинки його й так були обліплені гливкою грязюкою: розвезло тульчинські вулиці чвирую, а до того ніч випала темна, якби хто вкрив землю чорнющою киреєю. Притримуючи на голові шоломка, Шльома чалапав і проклинав грязюку й морок, але вперто йшов, скрадався під мазанками, попід тини, де сухіше прямував на міщанський кут — Нестерварку. А мжичка сікла як навіжена своїми скісними, колючими повісмами й вітер зривався переразливий, як розбишацький посвист.

Нарешті жидовин вибрався на горбок, де окрай од інших, чорною брилою бовваніла хата міщанина Абази, що її пізнав по високих осокоях, випятих у ніч та по скрипі старого журавля біля колодязя. Крізь деревляну віконницю на крайньому вікні дерлась жовта смуга якогось світла. Шльома переліз через перелаз і пішов на світло. Тричі, тихо, але впевнено застукав у віконницю.

— Кого там чорт несе? Що треба? — гримнув чийсь сердитий голос.

— Пане капітане, це я...

— Ти — Шльома?..

— Я самий, Козлинський...

Двері закрипіли й на порозі станула висока поstattь, осяяна ліхтарнею. Вітер, захлистуючись, дерся до каганця, мжичка люто запражила по шклі. Собака, що канючила в буді, вибігла й загарчала — капітан пацнув її чоботом і вона заскавуліла. Шльома при капітанові видавався малим, капітан, щоб ще впевнитись, посвітив йому просто в обличчя — пізнав його закандзюблений ніс, мокре в рябининку личко і прудкі, слизькі оченята, що метушились в червоних шпарочках. Повів його крізь сіни, завішані ликом, куделею та гороховинням у свою світлицю. Поставив на стіл ліхтарню — вона була військова, стаєнна і блукала по хаті померклими зіницями. Вбогий її вогник ковзався по старому деревляному ліжку, порізаному ножом столі, чак, жбурненім на ослін, по печі з півниками та зозульками, де сушилась мокра шинеля й заболочені чоботи. Вбоге це все було й невеселе, як і його господар.

Капітан Майборода сів на ослін і ліхтарня вдарила

на його худе, жовте обличчя, заросле рудавою штіною. Розчипнений синій комір відкривав його зморшену, сіру шию в шрамах — це рубнув так капітана під Красним польський улан Понятовського. Руки його довгі й жилові, з золотистим пухом, потягнулись до дзбана з вином.

— Ходи, Шльома, випеш і ти! — кинув він нехотя жидовину. Але той низнув плечима й стояв біля дверей. Шипав свою ріденьку борідку й бігав очками по хаті.

— Не хочеш? Хіба вам, як і бісурменам, вина не можна вживати?... Дурне — сам султан турецький і ваш бердичівський цадик смокчуть мабуть сивуху, дай лишень!

Перехилив кухоль і пив, не відриваючись. Шрами на горлі ходили як попруги і саме горло чудно клекотіло. Поставивши кухоль, обер руді вуси. Очі його запалі й потахлі почали блищати.

— Ходи блище, Шльома, сідай ось тут!

— Не годиться мені сидіти при вашій милості, — усміхнувся Шльома, — я постою...

Очка його глумливо моргали, встряли в латку на капітановому мундірі, в мисник з тарілкою салдацької каші, побігли здовж порепаних стін, врешті вперлись у павутиння на стелі.

— Погані інтереси, пане капітане, вельми погані...

— Був у Варшаві у князя-намісника? Що тобі сказав?..

Козлинський зітхнув і зморщив личко в кулачок, у спечене яблуко. Жалісно почав розповідати про жінчину лють, що завзялася його з братом задушити, але він втік од неї, перебрався через австріяцький кордон, добився до Львова, зі Львова зі знайомим жидком доїхав до Кракова, а звідти по таких фатигах на самий судний день прибув балагулами до Варшави. Там скомпонував супліку й поніс просто до Бельведеру.

— Хитрий-же ти жидюго, нівроку... я-б такого- не втяв! — засміявся Майборода.

— Та що там тої голови, пане капітане, — глянув по нім хитро Козлинський, — подав я тее слізне прохання начальнику штабу, їх мості генерал-лейтнантові Куруті, зараз мені вчинили допит і як стій посадили в ордонанс-гавс...

Капітан реготався, аж заходився. Худі ноги підскакували на ослоні, очка запливали сльозкою. Сміявся він зліс-

но, жорстоко. Козлинський люто подивився на нього, але потах зараз-же. Сам засміявся дрібно, ввічливо.

— Ну й що дали?...

— Що? Ви мислите пане капітане, бідний жид може добитися правди? Цюпасом мене до Немирова одставили, от що дали. Якби то я мав, пане капітане, з чого хабаря дати адютантові, напевно був-би дібрався до князя-намісника...

— А ти бідний не мав, сарака! — Налив знов капітан вина, — ой, жидовине, кого ти хочеш дурити? Не взяв ти од брацлавського городничого тисячі асигнаціями за барських крамарів, га? А од подільського губернатора за донос про фальшивки, скільки взяв?..

Козлинський спаленів. Його губи гнівно затялись і затремтіла ріденька борідка.

— Що з вами, мості капітане, щоб я з того місця не зійшов, як мав що з фальшивок!

Майборода скочив з ослона й виріс до стелі, як худерлявий Дон-Кішот. Люлька затремтіла в його руці. Підійшов як кіт до Шльоми.

— Слухай, жиде, що там пятакть, годі нам обом лаяря грати! Давай діло робити, діло чистіше од твоїх фальшивок. Чисте діло є, робота добряча. В тебе голова варить, та шальвіра на ціле Поділля, та що на Поділля, думаю на цілій Правобіччині і в Конгресівці нема другого шальвіри... рука руку мие, поняв? Ходи лишень поговоримо...

Шльома слухав його, міняючись на рябому обличчі. З зморщеного кулачка воно перекинулось у нашошорену гульку з цапчою борідкою. Прояснилось і стало огрядне, крихту бундюжне, що собі ціну знає. Підійшов до столу, сів на ослона, підбравши свого халата.

— Чом не говорити, — промовив він, з розумною людиною й поговорити охота. А в вас, пане капітане, стіни не слухають?

— Нема нікого. Джуру я одпустив до баби, Абаза спить по той бік сіней...

Хвилинку дивились один на другого. Майборода на Козлинського, Козлинський на Майбороду. Ліхтарня гра-ла на Шльоминій борідці, що її теребив рябонтинчатими пальцями, на Майбородиних очах, горючих з таємничою цяткою. Тихо було в кімнаті. Скреблась лиш миш у поді, тарабанив дощ у віконницю.

— Ну й що буде? — зареготався нараз безглуздо Майборода. Йому стало лячно тиші.

— А я знаю, що буде? — засміявся спокійно Козлинський, — я вже буду слухати...

— А робити хто буде?

— Разом будем робити, ваша милість.

Майборода круто повернувся й пішов до ліжка. Крига була пробита. Жид знав про що йде. Треба тільки не дати йому. Капітан сів з ногами в лосових, білих райтузах на ліжко й пихкав люльку.

— Гляди, щоб не було так, як з брацлавським городничим: я писав, а ти гроші взяв.

Капітан сердито засмоктав цибуха. Козлинський не дивився на нього, мов не завважав. Говорив кудись у стелю, в павутиння.

— Ой, то буде трохи далі, як до городничого...

— До губернатора?...

— Ой, беріть вище, мості капітане...

— До князя-намісника?... грався далі Майборода, хоч знав добре й без Шльоми.

— Ой, ще вище, мості капітане!...

— Ну й хитрий ти жидюга!... Зайнявся реготом капітан, аж повалився з люлькою в ліжко. Шльома ніяково чекав, поки виречеться; — хитрий, але діло знаєш, а за це діло можна більше, як тисячу асигнацій узяти...

— Ой, можна, мості капітане! Прижмури очка Шльома і дивний зробився в цю мить; ніс йому ще більш закарлюбався, руки закарлючилися, аж впились нігтями в коліна — сидів на ослоні нашошореним шулікою.

— До цього не так говорити, як слухати треба — промовив він згодом.

— Ну, жиде, годі! — спохмурнів капітан і випростався; — годі гратись у піжмурки. Бачу, що ти не в тім битий тай у мене голова варить. Діло вигорить, але треба шито-крито і скоріше, щоб не було пізно. Яке діло, говори чи знаєш?

Шльома потах знову. Промимирив, мов знехотя:

— Чом не знати? Про те й розмова. Пан пулковник Пестель...

— Ша! — зашипів Майборода, — бачу, що знаєш. А в мене вони вже всі в кулаці, от тут. Все знаю, чисто все — де збираються, про що говорять... кого вбити задумують... цілий список у мене їх... по полках і бригадах...

Капітан відсунув шухляду, щільно замкнену на замок і з надра добув сувій паперу, старанно списаний його читким, дбайливим письмом. Козлинський схилився над паперами і простяг свої яструбині пазурі.

— Куди, Юдо! — шарпнув папері Майборода, — руки при собі! Я тобі тільки, щоб одним оком глянув... я тебе знаю, шальвіро...

— Ваша воля, пане капітане, — зітхнув Шльома, — у вас папір, у мене голова. У вас панове військові, у мене панове шлята, цивільні...

Майборода бистро підвів голову од паперів. Він не думав, що змова так поширена. Та й знав він не так багато, як прикидався перед жидом.

Шльома говорив от так собі, в стелю.

— Вигодовський є такий панок, не багатий, але мудра голова... до Василькова частенько заїздить, до пана поручника Щепила, до пана пулковника Апостола... дохтор оден із французів, у Раєвських проживає... паволоцький пан Горленко, пальці нівроку теж мачає... знов-же пан із Дзвонихи Ярошинський, лагерь військовий має в себе — кріпаків у козаків передягає і з ними військові екзерциції чинить... та багато їх...

Капітан слухав його уважно. Він увесь палав.

— Слухай Юдо, чи як тебе там — треба діло робити. Ти без мене нічого й я без тебе нуля! Завтра купимо зо три аркуші гербової, пер свіжих і на саме височайше секретний ізвіт чи пак откровеніє нашкрываєм...

Шльома почухав борідку.

— Ваша милість знає, що поштою посилати не годиться? Вони й там мають своїх...

— Ну, а як-же?

— Треба до самого Санктпетербургу їхати, от що!

— Поїдем! — скрикнув Майборода, — чорт забірай! Диліжанси тепер ідуть з Кам'янця до Києва, а врешті таке діло, що на особливий форшпан не пошкодуем шагів... у самі ясновельможні, величественні руки занесем, без канцелярій...

— Так, — кивнув Козлинський задумано, — у самі величественні руки...

Майборода різав кімнату палкими кроками. Гасла ліхтарня й дивні були в півморозі їх постаті — худа як тика капітана й скарлючена Шльоми. Кожен думав про своє, заховане глибоко. Мовчали. Врешті Колинський встав.

— Ну то ваша милість — завтра почнем — деньщика одправте, вікна затуліть, а сьогодні ще таки пробну, як то кажуть од руки черкайте. Цього тижня, щоб ще нам і вирушати.

— Іди, Шльома, — вдарив його по худих жердястих плечах капітан, — ще заживем із тобою по панському, по княжому!

— Чом пак ні, вашмосьт капітане... хитро й загадково посміхнувся жид і натягнув шоломка на голову. Дош лив із цебра як виринув із сіней. Мерзко було, слотно й темно. Козлинський зігнувся й щез у мороці.

Капітан подумав, що жидівська душа все-таки темна й незрозуміла. Треба з ним, з Юдою, гостро... гостро! — подумав капітан. Долив до ліхтарні олію, достав заялозений аркуш, стругнув шаблею перо, вмочив у каламар і задумався.

Заскреблась у поді миш, прикро затовклась у віконницю мжичка. Десь зараз коло хати на сухім осокорі пронизливо крикнув пугач. Капітан здригнувся. Чомусь стало йому моторошно. Але перемиг себе й нагнувши трохи в бік голову, хитренько посміхаючись, хутенько закрипів гусячим пером.

XIV. КОРОЛЬ ПОМЕР, ХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНА!

Готлянгер Курінний глянув скося на фаерверкера Крайникова. Хотів вичитати в його смаглому обличчі більше, чим знав. Але воно було кам'яне. Крайників чистив далі свою рушницю шамполом, обв'язаним клоччям. Була вже ніч: друга батерейна рота тримала варту на гавптвахті. Гавптвахта містилась у старій мазанці з облупленими стінами. Каганець в ліхтарні плигав жовтими зміями по них, ковзався по рушницях, уставлених в кізли. Салдати, куняючи на лавах, спали, поручник Щепило в сусідній кімнаті, забгавшись у комір шинелі, дрімав та кож. Тільки Курінний і Крайників не спали.

— То кажеш, не витягуватимуть більше носків?

— Не буде кому, одизався Крайників, зайнятий своєю роботою, — тоді всі рівні будем...

Курінний задумався — відложив тасака.

— А генерал?

— Генерала по шапці. Годі собаці кров пити. Як собаку на гилляці повісим. Корфа й корфових підлизників, самих своїх зіставимо, хоч над салдатом не глумився...

— Бечасного може?

— Бечасного, Щепила, Кегича, Андреевича...

Це врзалося в саму гушавину думок Курінного, одбилось луною од них.

— Готлянгери будуть батареями доводити, фаерверкери — бригадами, — сплюнув Крайників; — щоб харч добрий давали, щоб шпіцрути не було, муштри... двацять-пять літ служи — де бачив? (Крайників понюхав табаки з ріжка, табака сіла на його вусах). Я браток скрізь був — п'ятнадцять літ не дарма служу, геть порохом прокиптів, всі кампанії проробив — Австерліц, Фрідланд, Ляйпціг знаю, в Сені бригадних коней поїв, всяких тобі зустрічав: і пруських фюзілерів і австрійських мушкетерів, англійських гренадірів, ніде такого, як у нас, нема...

— А хто це заводить, Крайників?

Крайників, замість відповіді, вилаявся мерзко в царя; цареву маму й царенят. Докинув потім, що якби так лису собаку (царя) цокнули, тоб інакше було. Висловив надію, що таки цокнуть, неодмінно, мовляв і люди такі є вже, що цокнуть.

Курінний почув, що в нутрі йому похолоділо. Він озирнувся лясно довкруги.

— Та як-же буде без царя, Крайників?

— А от так, без царя й годі. На чорта він нам? Почекай от до весни, — таємничо посміхнувся Крайників, — побачиш які діла будуть... гаряче буде... хай тільки крига рушить... в поход підем...

— Як наказ буде, то підем, — хитро завважив Курінний.

— Який там тобі наказ? — хрипло буркнув фаерверкер і гостро глянув по Курінним, — а ти, що чув, мовчи. Мовчи та диш. Шпиків скрізь, як рудих мишей. Своїм тільки кажи, нашим хлопцям — хай готуються...

Курінний зітхнув. Крихта підозри, що її мав до Крайникова, розвіялась. Чув, що разом із ним думає — стало лекше й вільніше. Радісно зашепотів:

— Наші всі аж киплять, чернигівці й полтавці, й егері й гусари — кажуть, аби наказ був, усі підуть...

Крайників глянув крізь дуло на ліхтарню. Дуло було чисте як скло. Зложив рушницю, обтягнув довгий мундір

з нашивками. Суворе обличчя його ні на мить не злагіднялось — навіть його посміх був хмурий, зловіщий. Важка служба навалила на нього пуди жовчі — прагнення помсти тільки кипіло в понурих очах. Курінний лежав на животі й дивився в ліхтарню. Розмова з Крайниковим його помітно хвилювала.

На лаві позіхнув бомбардир Гончаренко, прокинувся.

— Про що так, хлопці? Чув крізь сон, що гуторите?

— Та все про те саме, — посміхнувся Крайників зіпвусів, — в поход ладнуємось...

Гончаренко, дебелий полтавець з кочубеївських кріпаків, прижмурив шпарочки вузьких очей, подивився пильно на Крайникова, присів і креснув кресалом губку.

— Ладнуйтеся, хлопці, вчора в ротній школі поручник Бечасний казав, годі вчитись, либонь, швидко буде краще нам, як у лагерьх... є, каже, такі, що за нас дмають... от воно що, хлопці...

— Колиб то мерщій... зітхнув Курінний. Він тільки починав службу, а вже рвався терпець: заїдала муштра, крізь лаву знав як ганяють. Графиня Браницька за розбиту вазу (як у палаті за лакея був) без черги в салдати оддала. Заприсяг, що цілу її Білу Церкву спалить, хай тільки вирветься.

— Ті, що з Семенівського розжалувані, — пахнув люлькою Гончаренко, — першими підуть, ні Бога ні чорта не бояться. Все одно, кажуть, вмерти або знушання терпіти...

В гавптвахту відчинив двері заспаний поручник Щепило. Салдати змовкли й витяглись, хоч знали, що добрий, служби не глядить, але любить порядок. Фаерверкер одрапортував — Щепило одсалютував і позіхнув, виглянув крізь двері на двір.

Хлипала падолиста ніч, канючила голими деревами, що гойдали безлисте гилля як опиреві цурупалки. Вив скажений вітер, гнав дощі і хвищу з півночі голодну, розюшену. Краплі пронизливі й різкі вдарили в обличчя. Щепило, зморщившись, гримнув дверима.

— На дворі таке, що й собаки не виженеш...

— Неодмінно повісився хтось, ваше благороддя, — посміхнувся Гончаренко.

— А може когось повісили? — зажартував Щепило й пішов у свою кімнату. Було мерзотно. Ліхтарня блимала

на столі, спробував читати Лямартіна, але не йшло. Натягнув тугіше чакло, заховався в комір і знов задрімав. Гутірка салдат, що видавалася глухим гудінням, виття вітру клонило до сну, хотілось заснути, зібгавшись колачиком. І снівся йому (як потім пригадував) в ту глупу ніч дивний сон. Немов уже в Росії нема царя, революція. Другий Пугачов-Пестель на чолі сотиссячних орд суне приборкувати повстання на Україні, що прагне самостійності. Щепило доводить національною гвардією, що одягнена в старі козацькі жупани, з гаківницями в руках, чвалує в атаку на дивних двуколках. Двуколки це його, Щепила винахід, українського першого консуля. Але орди змітають його військо, нівечать двуколки, а його беруть живцем у полон. «До диктатора, до Пестеля!» — кричить розюшена юрба.

Скрівавленого, блідого ведуть його в намет з червоного сукна. Пестель уже чекає його, чудно посміхаючись. Сидить по турецьки на подушках. — «Цілуй патинки! Цілуй!» — кричать йому, але він стоїть гордий і непохитний. «Нічого, махає рукою Пестель, потім поцілує, залиште нас самих...» Встає і йде до нього, маленький, усміхнений, як бронзовий бонза, хитає головою: «Мішель, Мішель і ти проти мене?». «Облиште, полковнику, хмуро каже Щепило, ви зрадили революцію, а я «з дитинства Брута шанувати звик» (продеклямував чомусь Рилєєва). Але Пестель суворо підніс руку в гору: «Один, єдиний є Бог — одна, єдина є Росія!» Щепило зареготався йому в лице діявольським реготом: «Нема Росії!» Пестель нахмурився і тут Щепило побачив, що на шиї в нього бовтається шнур. «Полковнику, скрикнув Щепило, вас повішено двічі?» Пестель посміхнувся чудно: «Так, Мішель, тільки в Росії вішають двічі...» І в ту мить стало видно, що він труп, справжній труп з ямами, замість очей, безносий і жадливий... Щепило відсахнувся...

Хтось торкав його вже з півгодини за рамя. Відчинив очі. З чийогось мокрого чакла капали краплі дощу. Крізь розкриті двері видно було, як салдати стояли в ряді, трівозно визираючи. Поручник Щепило зірвався. Зпід чакла гляділо стрівожене знайоме обличчя. Пригадав: молодий Капніст, ад'ютант командуючого другою армією фон Сакена, що з ним стрічався в Кам'янці, в Линцях.

— Ви спите, поручнику, я вас з півгодини бужу!

— В чому річ?

— Фельдегерем їду до Могильова із Таганрогу — імператор Олександр Павлович не живе! — відчеканив нахмурений Капніст.

— Не може бути, що ви кажете?

— Те, що чуєте — імператор умер! — нетерпляче тріпнув гарною головою граф; — прошу переказати до штабу полку, бо мушу їхати... я два дні в дорозі без перерви...

Сонний чад зовсім пройшов. Щепило засалютував. Капніст подав йому руку в мокрій рукавичці.

— Хто ж імператором, графе?

— Не знаю, — мабуть Константин, намісник варшавський... наказу про присягу ще нема. Бувайте поручником!

Капніст встроїв Щепилові в руку якийсь папірець і вибіг на двір. Варта засалютувала йому. Чути було, як візник сердито гукнув на коні й вони рванули в осінню шквірю.

Щепило стояв, як заворожений. Тисячі думок чвалували бистрими табунами. Розстрілювали чоло салльвами. Салдати ніяково топтались. Кости котились по барабані.

— Барабанщика! — гукнув дзвінко Щепило, — будити субальтерн-офіцерів — тривога!

Глухо рокотав барабан. Сіріло, як вистроювались батареї й мушкетерські роти чернигівців. Розпеченими, червоними гвіздками горіли вікна штабу. Пробіг до своєї роти сонний Бистрицький, припинаючи шаблю. Прошкандибав височенний Модзалевський. Виринув з туману й мороку на велитенським, як видавалось, коні сторожкий Андреевич. Крикнув щось, шепеляючи, блідий Жизневський. Опечкуватий майор Трухин стояв, розмовляючи з ад'ютантами полку Шахир'ювим і Павловим. Короткі його руки не спинались ззаду. Сітка мжички затягала хмурий обрій. Салдати стояли, як мокрі птахи, спершись на рушниці. Барабан стих. Трухин пройшовся повз ряд і станув біля прапора. В мокрій сірости губився його голос.

— Волею Господа імператор Олександр преставився. Витривати в належній скорбі пристойть христілюбивому воїнству. Субординація й послух...

Зарокотав знов барабан — зловороже, глухо. В світанковій млі ряди вусатих облич видались валкою щетинястих

вовків. Поручник Щепило приклав руку до чака. Йому вдалось, що Бистрицький на чолі сусідньої роти питаюче глядить на нього. Ще далі повернув голову в його бік Кегич-Апостол.

— Вихопити шаблю! (майнуло як хуртовина головою Щепила) — чернигівці за мною!.. обезброїти Трухина, Павлова, Шахирйова... лопоче розгорнений прапор... На Київ!.. Марш, марш — парочні роти, батареї!.. Хай живе Україна!..

Вітер смагнув його шпарко холодною путою. Засичали, згасли, потахли одна за другою божевільні думки. «Без порозуміння з товариством нічого не можна, подумав, не можна, повтаряв, не можна...»

Гугнявий голос Трухина вирвав його з задуми — всі роти стояли вільно. Вставав сизий насуплений день.

Коли йшов до дому, передягати мокру шинелю й трохи заснути, бб голова тяжіла й дудніла, як казан, згадав про цидулку, що дав Капніст. Витяг з кишені й прочитав до блідого, кволого сонця:

«Товариство розкрите. Якщо одного члена ув'язнять, треба починати справу...»

Кінець I частини

ПОСЛІВЯ

I. ЮРІЙ КОСАЧ

Юрій Косач — молодий, талановитий письменник; поет і оповідач. В сучасному, літературному середовищі з'явився з легітимацією близького споріднення з Михайлом Драгомановом, Оленою Пчілкою й найбільшою в роді — Лесею Українкою. Найбільшою, очевидно, покищо, бо молодому Юрієві Косачеві ніщо не стоїть на перешкоді, щоби сягти вище хочби своєї найбільш талановитої, найбільш заслуженої для української літератури своєчки. Талант з нього першорядний, а до цього треба ще амбіції, праці над собою, ну й крихітки щастя.

Косач іще молодий, але в літературі давно вже не новик. Його перша книжка сповідань «Чорна Пані», при всій оригінальності підходу до теми, зраджує непереможний вплив М. Хвильового. В ній пересядив Косач на західно-український ґрунт усі найкращі досягнення нової української новели. Захоплений «романтикою віталізму» М. Хвильового, всеж таки зберіг власне обличчя, а пройшовши блискучу школу, визволився врешті зпід впливів, створив власний стиль, зв'язаний безпосередно з сучасною, західно-європейською новелою. Поруч актуальних тем, насичених романтикою нашої доби («Остання атака поручника фон Гагенав») він не лякається й історичної тематики.

Та «історичний жанр» Косача далекий від того, що ми його знаємо з більшості наших «історичних повістей». Герої Косача, не зважаючи на блискучо відданий стиль доби, завсіди захоплені великими, любовними й політичними пристрастями свого часу, це лиш актори історичної сцени, що на ній виводить Косач дану добу. Замітна під тим оглядом його повість «Вечір у Розумовського», («Ми» — літо 1934). Подібно «історично» настроєні й поезії Ю. Косача, що в них він захоплюється всіма великими постаттями середньовіччя (хрестоносці й Ролянд), ренесансу та українського минулого.

«Сонце в Чигирині», це перша частина ширше заданої повісти про декабристів на Україні. Вибрав Косач цю тему не випад-

ково й не тому, що деяка роля в трагічному зриві припала його-ж таки своякам — Косачеві та Драгоманову. При всьому сентименті для свого роду, Косач вибрав цю тему через її співзвучність з поривами нашого, недавно пережитого часу, через те, що «сонцеві», яке зійшло в 1825 р. в Чигирині, далеко-далеко ще до заходу...

II. ДЕКАБРИСТИ НА УКРАЇНІ

Землі Лівобережної України — Гетьманщина й Слобідщина, зберегли свою культурно-політичну самоуправу найдовше з усіх українських земель.

Кінець XVIII й початок XIX сторіччя застав ці землі ще незломані, непереорані нівелиюючим плугом московського імперіалізму й єдиновластя. А хоч наприкінці XVIII ст. й тут скасовано автономію, а разом з нею козащину, старий, громадський устрій і судівництво, хоч і тут закріпощено селян, а землю поділено на губернії, але-ж велика маса козащини не-перейшла тут у лави кріпаків, в нових адміністративних і судових установах залишилися старі звичаї й старі закони, становища по тих установах, від найвищих до найнижчих, займалися своїми, місцевими людьми. Минуло Україні жило тут ще, хоч і під новими формами, українське серце товклося тут у людей, хоч і під новими уніформами.

А коли царський уряд почав переводити перевірку прав населення України до шляхотських (дворянських) титулів і привілеїв, коли почала свою діяльність славна «Герольдія» (найвища російська установа для усталення шляхотської приналежності) усе Лівобережжя перемінилося в якийсь великий інститут історичних наук. З маси козацької аристократії вириваються такі люди, як Чепа, Чарниш, Полетика, Милорадович, Калинський, Маркович, що ніби-то в обороні прав і привілеїв українського дворянства, але з думкою про відродження Української Державності, починають збирати старі літописи, акти й документи. Тримавши їх у руках, вони ніби-то борються за власне дворянство, а по правді нагадують Москві її клятьбу на «Переяславські Пункти», втримуючи в живих традицію української, політичної незалежності від Москви.

«Як приємно — пише Василь Полетика в листі до Чепи — працювати для добра й слави Батьківщини! Наші власні почуття, свідомість того, що ми були небайдужі для інтересів Батьківщини, є для нас нагородою»...

З тими, так печаливо, й ніби-то для вузьких, кастових інтересів зібраними документами їде автор «Оди на рабство» полтавський дворянин Василь Капніст у 1791 р. до Берліна, шукати в пруського уряду рятунку від «московської тиранії».

В 1798 р. з'являються в Петербурзі «Записки про Малоросію» Якова Марковича, пройняті патріотичним ентузіазмом, що з нього народилася й «Енеїда» Івана Котляревського, «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського та «Історія Малоросії» великого патріота-мазепинця Олексія Мартоса (1822).

Вслід за ними з'являється ціла пліада українських поетів, оповідачів та істориків, що, використовуючи живловий патріотизм українського дворянства, заставляють його, мабуть в останнє, посприяти щастя в могутньому, революційному зриві.

Один з російських генералів, що служив на Україні, оповідає в своїх споминах з 20-их рр. м. ст., що все тогочасне дворянство на Україні було пройняте глибокою й нетаєною ненавистю до Росії, за її нікчемне «порушення прав України». І не було в тому дива. Українське дворянство, нащадки козацької старшини, одинока свідомо верства тих часів, добре тямил, з чого почалося й до чого йшло. Вона не могла не осуджувати політики царя Олександра I і його наслідника Миколи I, що уперто й послідовно змагали до повного уярмлення їхньої, української «союзниці». Вона теж ждала-вижидала нагоди, щоби розправитися з царатом і відірвати Україну від Московщини.

В 1788 р. появилася в Парижі книжка німецько-французького дипломата Йогана Бенедикта Шерера п. з. «Літопис Малої Росії». Писана по французьки для інформації західної Європи, вона була відома й зачитувана на Україні. Українська шляхта, що виїздила закордон, привозила відтіля книжку Шерера, що в ній було написано чорним по білому:

«Українська історія має чимало схожості з греко-римською; тут, як і там зустрічаємося з громадянством, що виявило себе в душі войовничості, піддержуваному особливими засобами. Виховані мов спартанці, озброєні, як римляне, громадяни Козацької Республіки не добували чужих земель, але хоробро й завзято обороняли батьківських вівтарів і домашнього багаття. Вибіраючи, вони воліли небезпеку мандрівки, аніж спокій неволі. З їхньої історії довідуємося, як то батьки передавали синам горде почуття незалежності, а гасло «Смерть або Воля» залишали дітям, як одному спадщині»...

Так писали чужинці про Україну.

Як не могли горіти очі й битися серця тогочасного, українського дворянства, коли воно, вглиблюючись у книжку Шерера, читало:

«Рим залишив нам свої закони й свої руїни, Греція — своїх поетів і свої статуї — але по чому ми судитимем козаків, що їх нам завжди представляли, як зрадників, а які не залишили нам нічого такого з свого минулого, як римляне, щоби ми знали, відкіля вони взяли або греки, що оснували своє минуле всіма принадами мітології?»

Козацький вільний нарід не залишав Європі нічого по собі, бо в пору, коли ті стрічки писав Шерер, він ще жив, у цілій принаді своєї ступової первісності, в усій живловості свого закохання в свободу. Він готовився до скоку, хвилювався і ждав слушного часу.

Легенда про «зрадництво» українського народу не існує для Шерера так само, як не існувала вона для сучасного йому українського громадянства. Зрадити можна тільки приятеля, ніколи ворога. Коли ворог числить на лояльність переможенного, тим гірше для нього. А втім, як говорив Шерер, «Спроби козаків — вернути собі волю трактовано як повстання — так як кожна революція є зла, коли їй не стане сили досягти заміреного». Читали Шерера на Україні й вчилися від цього офранцуженого німця... українського патріотизму.

Коли Шерер, характеризуючи українську історію, давав рівночасно українському громадянству зразкову лекцію патріотизму, то куди пізніший від нього Йоган Георг Коль, що пізнав Україну майже безпосередньо по грудневій катастрофі 1825 р. не висав з пальця гороскопів про майбутнє України. Писав те, що бачив, що чув і що вичув у розмовах з українськими патріотами 30-их рр. м. сторіччя:

«Нема сумніву — говорить Коль — що коли врешті розпадеться велиценський кадовб московської імперії, то Україна буде тою її частиною, що визволиться й стане самостійна. Ніч, у якій прийде цей розвал, позначається вже дуже виразно. Українці творять чисельний, самобутній народ, з власною мовою й власними, історичними спогадами. Каміння для будівлі української Незалежної Держави лежить готове. Певне знайдеться зчасом герой-будівничий, що складе з них цілість».

Нарешті, чи-ж Боденштет, публікуючи низку українських народніх пісень у німецькому перекладі (1845), не вимовив тих слів:

«Сонце української слави зайшло, але спогади про неї оживають в українських піснях, наче місячне сяйво в теплі, літні ночі: відблеск величності дня, що проминув»...

В 1812 р., коли великий Наполеон маширував на Москву, подумалося українське дворянство сформувати кілька козацьких полків, ніби-то в допомогу московському цареві проти Наполеона. В млі ока стануло п'ятинація кінних, козацьких полків, по 1200 їздців у кожному. Коні, вряд, прохарчування, взяло на себе українське дворянство. Але хитрий цар пронюхав у чому діло. Лякаючись нової «ізмени», тямлючи похід Карла XII на Україну, не поважився допустити козацького корпусу на фронт. Поголоски про те, що українське дворянство раде-би показати французькому цісареві шлях на Москву через... Київ, дійшли до царського уха. Українську боеву форму продержано поза фронтом до 1816 р., а потім розв'язано...

Згодом, в 1820-их рр. набрано з козачого населення України 25.000 людей і переселено на Кубань; ферменти, що панували серед україн-

ського населення були небезпечні й така їх демобілізація мала свій глибокий змісл. Згодом, коли в 1831 р. Росія злякалася польського повстання, знову українське дворянство виставило вісім кінних полків, але й їх не вважав московський уряд можливим допустити на фронт. По здавленні повстання, частину козаків переведено в російські полки, частину виселено на Кавказ, а тих, що протестували проти такої поведінки, перебрано «крізь строй» і засічено різками...

Що-ж дивного, що опинившись в таких умовах, українське дворянство Полтавщини, устами Мочугоського раділо походом і перемогами Наполеона, сподіючись від нього «зруйнування Росії», або устами відставного салдата Гуцана з Переяславщини відгрозувалося, що «коли його знову покличуть до війська, то воно піде не різати французів, а москалів». Славний був тоаст полтавського дворянина Лукашевича в честь Наполеона та прилюдні тоасти в Пирятинщині і, за здоровля республіки»...

Наполеонські війни не обійшлися без впливу на громадянство Росії. Відгомони Великої Французької Революції проникли до свідомості «московського чоловіка» щойно в пору його маршів по Німеччині, Австрії та Франції. «В часі тих походів, не тільки російські старшини, але й прості салдати бачили інше життя, позбавлене цього первісного рабства, що в формах кріпацтва, твердо тримало в своїх обіймах велику імперію на сході Європи. До Росії багато з них верталось не тільки з новими, паризькими модами, але й з краскою сорому на лиці за свої власні, російські порядки».

З цих настроїв виросло на російському ґрунті масонство й мода на тайні політичні товариства, на їх підложжі зродилася велика революційна змова, що, призначивши вибух повстання на грудень (декабр) 1825 р. залишилася на сторінках історії, як «змова декабристів»...

Шевченко зве декабристів «першими руськими передвісниками волі», що зважилися підняти озброєну руку на «непершого руського, коронованого ката». Шевченко дивився на декабристів крізь ефектовний фільм військового повстання дня 14 грудня 1825 р., здавленого в одну мить і завершенного п'ятьма шибеницями й довіглітнім засланням заговорників. В часи Шевченка мало ще хто знав, що весь чар і сила грудневих подій не вилилися на сенатській площі Петербурга, в безпосередньому сусідстві монументу Петра I, не в безнадійному зриві петербурзьких військових частин, але в очайдушному зриві українського, чернігівського полку в дні 28 грудня 1825 р. на Україні, під містечком Васильковом.

«Всупереч традиції — пише один з останніх літописців декабристського руху Г. Чулков — прийдеться зосередити свою увагу не так на петербурзькому повстанню 14 грудня, як на геройській спробі Чернігівського полку й на інспіраторях цього українського повстання — діячах То-

вариства Об'єднаних Словян, найбільш революційної й демократичної організації»...

Бо й справді супроти незвичайного поміркування т. зв. Північного Товариства змовників, що на їх чолі стояв Микита Муравйов і С. Трубецькой, супроти його суто клясової, дворянської ідеології, Південне Товариство, зорганізоване Пестелем, при всій своїй дворянськості й аристократизмі «торкнулося було справжньої землі та її потреб» (С. Єфремов). Для нас особливо цікавий той відлам «декабристів», коли вже будемо їх так називати, що скупчувався в т. зв. «Товаристві З'єдинених Словян».

«Тут — пише Чулков — був справжній зв'язок заговорників-старшин з салдатами, тут м. і. виявило себе демократичне наставлення старшинства». Тут, нарешті, прийшла до слова «думка про місцеві потреби суто національної натури» (С. Єфремов).

«Само повстання на Україні мало характер справжнього революційного зриву, при чому салдати свідомо йшли проти тогочасної влади зі зброєю в руках. На всякий випадок, дата 28 грудня не менше важна, як дата 14 грудня». (Г. Чулков).

Для нас, українців, вона куди важніша. Дня 28-го грудня під Васильковом спалахнуло останнє з повстань старої, Гетьманської України. Підготоване в умовах загально-російського революційного кипіння, прислонене загально-російськими гаслами всесловянської, республіканської федерації, припечатане історією як зрив «декабристів», воно втратило для нас свою безпосередність, свій суто-український, державно-творчий характер. Кров і мука найшляхотніших, українських серць того часу, пройшла ніби незаважена грядучими поколіннями. Вони, відтрунуті чужинецькою назвою руху, незаважали його української суті, не вспіли її скапіталізувати для майбутнього. Щойно тепер пробує заповнити цей провал найновіша українська історіографія, щойно повість Ю. Косача, з успіхом, старається відвоювати для сучасності величкий зрив українських декабристів зперед століття.

Збірник праць комісії, Української Академії Наук, для дослідів громадських течій на Україні п. з. «Декабристи на Україні» (Київ. 1926) це перше, а «Сонце в Чигирині» Ю. Косача, це друге, велике досягнення в цьому напрямі. Треба сподіватися, що на тому не стане; поява названих у горі публікацій, наукової й белетристичної, матиме певне свій благодатний вплив на оформлення нашого відношення до того величнього, визвольного зриву, що досі крився в тіні чужинецького «декабризму»...

Повстання американських станів і Велика Французька Революція були тими світовими подіями, що викликали революційне хвилювання поміж народами російської імперії. Характеристичний для умов того часу є анекдот про провідників декабристського руху Муравйових-Апостолів. Коли вони, хлопчиками, вертали до Росії зза кордону, то на

прусському кордоні мали вискочити з карети й кинутися обіймати вартового козака. Бачучи це, їх мати завважила: «Я дуже рада, що довге життя закордоном, не проходило наших почувань для батьківщини, але приготуйтеся, діти, я повинна сказати вам про страшну річ; ви знайдете в Росії те, чого не знаєте: в Росії ви знайдете рабів».

Ця анекдота чи правда дуже характеристична для зрозуміння настроїв тих людей, що, вертаючи в Росію зза кордону, усвідомлювали собі страшну різницю в устроях двох світів — Європи й Росії. В атмосфері тих настроїв починають множитися масонські ложі. Організовані, ніби як неполітичні установи, вони все-ж таки започатковують організацію тайних, політичних товариств. Усі ті «Союзи» — Спасення, Щасливості, тайних, політичних товариств. Усі ті «Товариства» — Північне, Південне, З'єдинених Словян, всі вони вийшли з масонства. Тайна самого існування, як і таємничість та символіка масонських обрядів, дуже сприяли таємничості й романтизму підпольних, революційних гуртків та товариств.

А хоч загал масонських лож на Україні мав загально-російський, в кращих випадках польський, національний характер, то деякі поміж ними все-ж таки мали й українську закраску. Такою м. і. була полтавська ложа «Любови Правди», що до неї належав автор «Енеїди», С. Кочубей, Тарновський та інші прихильники й співтворці відродження української літератури. Вони то внесли в масонські кола певні політичні тенденції в бік українського автономізму, що більше, вміли захопити своїми ідеями навіть такі урядові особи, як генерал-губернатор України князь Микола Репнін. Не диво, що полтавська ложа «Любови Правди» дуже скоро звернула на себе увагу царського уряду. Він закрив її особливим царським указом в 1819 р. два роки скорше, аніж появився указ про ліквідацію масонства взагалі.

Посередством маршалка переяславського дворянства Василя Лукашевича, удержувала полтавська ложа зв'язок з київською ложею «З'єднаних Словян», що подібно, як полтавська, мада деяку національно-політичну закраску. Входили в неї москалі, поляки й українці, а її завданням було збратання тих трьох словянських народів. Поруч таких видатних «декабристів»-росіян, як князь Трубецькой та Волконський, належав до неї поляк граф Густав Олізар, та згаданий уже Василь Лукашевич з українців, що проводив українській групі ложі. Спроба об'єднання словян на ґрунті федерації, започаткована тією ложею, розвинулася відтак у «Товаристві Об'єднаних Словян», а ще краще в славному «Кирило-Мефодіївському Брацтві» 40-их рр.

На тлі тих масонських лож, що пізніше переходять у політичні, революційні організації, дуже яскраво зарисовується постать згаданого вже двічі Василя Лукашевича. Він то вносив тост за здоров'я Наполеона, він утримує зв'язки з пізнішими «декабристами» на Україні та польськими, повстанчими організаціями. Як один з членів «Союзу Щасливості», повстанчими організаціями.

вості», Лукашевич пробував намовити підполковника Хотятінцева, вступити до української, підпольної організації, що в ній на питання: «Де сходить сонце?», відповідали: «В Чигирні...» Управа цієї організації мала бути в Лукашевичевій маєтності Боришполі й мала великий вплив на дворянство Чернігівщини. Політичні комбінації цієї організації мали ніби-то зясовуватися в змаганні до унії України з Польщею. На всякий випадок її членам присвічувала ідея відірвання України від Росії.

Про сепаратистичні тенденції не тільки названої організації, але й передового, українського дворянства тих часів, дуже вимовно свідчить лист Миколи Маркевича до російського поета Рилєєва, з подякою за його поеми про Войнаровського та Наливайка:

«Ми ще не втратили з уваги подвигів великих українців, в багатьох серцях не ослабла ще сила почувань і відданості Батьківщині. Ви ще знайдете поміж нами живим духа Полуботка».

Повстання не вдалося... Слідство, що почалося по невдалому грудневому зриві, не усталило нічого певного. Московський суд задовольнявся переконанням, що таке, сепаратистичне товариство щойно тільки було задумане, а не існувало ще справді. Лукашевич і товариші, як думав московський суд, тільки «наміряли створити товариство, що його метою поставили незалежність України, але зупинилися на спробах, а товариство не утворилося...»

В 1823 р. повстало згадуване вже «Товариство Зєднаних Словян», що його не слід путати з льожею тої-ж назви. Організували його свідомі українські патріоти-старшини, як брати Борисови, Горбачевські та інші. Останній залишив по собі знамениті «Записки», що в них доволі чітко змальована історія Товариства та накреслена його програма.

Члени «Товариства Зєднаних Словян» були, по словам самого Горбачевського «пройняті шириною свого пляну й для проведення його в життя, вважали необхідним співділення всіх клас. Вони шукали підтримки в народі, й без неї вважали всякий переворот нетривким. З власного положення вони переконувалися, що воля й бажання одиниць, є нічим проти цього всесильного двигуна в політичному світі», що ним є опінія загалу. Членами «Словян» були, без виїмків, люди молоді, що не могли обмежуватися до самих тільки бажань: активність стала потребою їх душі, що горіла жадобою чину. Рівність, а навіть підпорядкування себе в змаганні для справи, не відстрашували тих, що ще не закоштували отруї влади».

Зовсім інакше виглядала справа в другій повстанчій організації тогочасної України в так зв. «Південному Товаристві»:

«Члени «Південного Товариства» — говорить Горбачевський — працювали здебільша в колах висших клас; багатство, звязки, становища

й великі обовязки, це були ніби конечні передумови для прийняття в Товариство. Воно думало перевести переворот одною тільки військовою силою, без участі народу, не розкриваючи таємниці своїх намірів ні старшинам ні підстаршинам. Перших думали пірвати ентузіазмом і обіцянками, других або тим самим, або гримси й погрозами. Позатим, тому, що члени «Південного Товариства» були, здебільша, люди зрілого віку, що займали видатні становища й мали деяку важність в громадському житті, то для них була утяжливим навіть сама рівність у їх свободному зєдненню; привичка приказувати, поневолі брала верх і не давала слухатися рівного собі, а тим більше перешкаджала в довірочних звязках з особами, що стояли нижше від них у громадській ерарії...»

Така то була різниця двох революційних організацій — аристократичного «Південного Товариства» і демократичного «Товариства Зєднаних Словян». Дарма, що вони оба змагали до одної мети, до політичної незалежності України. Можливо, що ця різниця в поглядах і була причиною невдачі повстання. Сам Горбачевський бачить причину невдачі в загальній невідготованості, непевності і нерішучості керівників повстання вже по його вибуху, в топтанні на одному місці, в трикутнику поміж Васильковом, Житомиром і Білою Церквою, замість рішучого маршу на Київ. В загальному українські «грудневі» повстанці пірвалися на чин, не виробивши собі пляну. Коли-б не те, невдачне повстання С. Муравйова з Чернігівським полком було-б закінчилося новою добою історії.

З початком вересня 1825 р. відбувся в Млинищах зїзд заговорників, що на ньому прочитано статут Товариства. Горбачевський реасумує завдання Товариства словами:

«Головним завданням Товариства було визволення всіх словянських племен від самодержавя, злагодження існуючої поміж деякими з них національної ненависти й обєднання їхніх земель у федеративному союзі. Задумано точно окреслити межі поодиноких, словянських країв й запровадити в них демократичний, парламентарний устрій».

Кожен член Товариства мав сприяти промисловості, моральності й освіті в державі. Члени Товариства були переконані, що «ніякий переворот не може мати успіху без згоди й співділення цілої нації: тому перш за все слід підготувати народ до нового громадського устрою, а вже потім його запроваджувати. А хоча військові революції скорше досягають мети, то їхні наслідки небезпечні: вони бувають не колискою, а гробом волі, що за неї вони творяться».

Тому кожен з членів Товариства повинен дбати про викуп кріпаків, про народню освіту, та про поширення гасел Товариства між селянством і салдатами. Тій пропаганді все-ж таки повинна присвічувати думка, що «воля окуплюється не слізьми ні золотом, але кровю».

Жадоба чину, при невідготованості ґрунту, привела «Зєдинених Словян» до обєднання з «Південним Товариством», а вслїд за тим до передчасного вибуху повстання й катастрофи...

Придивляючись українським декабристам з перспективи більш аніж столїття, ми бачимо усі їхні хиби й промахи куди виразніше, аніж це було видно сучасникам, а тим менше членам їх підпольних організацій. Тим різкіше зарисовуються нам і їх прикмети на тлі історії української, політичної думки.

Чолові члєни «Зєдинених Словян», як брати Борисови, Горбачевський, Суханов («Сухиця» нашої повісти), Яків Драгоманів «почували свій звязок з українськими традиціями й реальним українським ґрунтом того часу». (С. Єфремів). Вони, подїбно, як багато українців-старшин російської армії, мали вже дуже високо підняту й глибоко вкорінену національну свідомість.

«Загальне підґрунтя тодішніх настроїв зарисовується з столїтньої перспективи цілком ясно — каже Єфремів — цим підґрунтям була ідея українського відродження, що виникла з самих підстав тодішнього, українського життя й непереможно тягла людей з демократичних і демократизованих клас до народу, стисліше до українського народу».

З того підґрунтя виросло відродження української літератури, а там і відродження української, політичної думки.

III. ПРИМІТКИ

Байрон Джордж Гордон, один з найбільших англійських і світових поетів (1788—1824), творець «Чайлд Гаролдової мандрівки», «Корсаря», «Абідоської судженої», «Ляри», «Парізини», «Облоги Коринту», «Шільонського в'язня», «Манфреда», «Дон-Жуана», «Каїна» й нарешті «Мазепи». В 1823 р. Байрон озброїв власним коштом 500 добровольців й пішов помагати грекам у їх протитурецькій, визвольній боротьбі. В Місольонгу він помер на пропасницю. Творами Байрона захоплювалася й українська молодь перших десятиліть XIX ст. неменше, як його готовістю пожертвувати життям для визволення Греції. Вплив Байрона на героїв нашого оповідання безсумнівний.

Безбородько Ілля (1756—1815) український патріот, нащадок старорого, козачого роду, в 1805 р. заснував у Ніжині ліцей, переіменований потім на історично-філологічний інститут.

Бєстужев Олександр, російський письменник (1797—1837) за участь в повстанні декабристів, засланий на Сибір. Згинув у сутичці з черкасами.

Більов барон Фрідріх Вільгельм, граф фон Денненвіц (1755—1816) пруський генерал в німецьких «визвольних війнах» проти Наполеона Бонапарте.

Боровиковський Володимир, найбільший з українських малярів-портретистів (1757—1825), уроженець Полтавщини, спроваджений Катериною II до Петербурга, поклав тут, разом з своїми земляками — Лосенком і Левицьким, основи під розвиток російського мистецтва в західно-європейському розумінні.

Брут Марк Юній, провідник змови проти Цезаря в 44 р. до Христа. Погромлений в бою під Філіппи в 42 р. покінчив життя самогубством.

Бурбони — старий, владарський рід Франції, що з нього в 1589 р. вийшли французькі королі. В 1792 р. Бурбони були прогнані з краю, але в 1814 р. вернули й удержалися до революції в 1848 р. «Старий бурбон» — в нашому оповіданні, вжито для окреслення прихильника Бурбонів, тобто монархіста й противника республіканців.

Вольтер, властиве прізвище — Аруе Франсуа Марі, французький філософ, історик, белетрист, поет, драматург, енциклопедист (1694—1778), автор «Історії Карла XII», що в ній яскравими фарбами змалював Мазепу й Україну, як країну, спрагнену волі. Своїми творами підготував він Велику Французьку Революцію й взагалі мав величезний вплив на всі революційні рухи поза межами Франції і доби, що в ній жив.

Дантон Жорж, адвокат, один з передовиків Французької Революції (1759—1794), безоглядний для противників і кровожадний. Згинув під гільотиною, обвинувачений Робеспієром.

Дідро Дені, французький письменник (1713—1784), видавець «Енциклопедії», один з найбільше всесторонніх умів тогочасної Франції. Його пропаганда філософічних ідей XVIII ст. мала вплив і на українське, освічене громадянство.

Драгоманів Яків, прапорщик полтавського, пішого полка, член Товариства Обєднаних Словян, в 1828 р. прогнаний з війська й посаджений в Петропавлівську кріпость за участь в повстанні декабристів.

Ісідора Деметріос, російський старшина з грецького роду (1793—1832), в 1821 р. проводив грецьким повстанням проти Туреччини.

Казанова Джакомо, італійський авантюрист (1725—1798), вславився безбожністю, любовними перемогами й «Спогадами».

Канніст Василь, письменник і український патріот (1753—1823), в 1791 р. їздив до Берліна й Парижа за допомогою світових політиків. Україні. В 1783 р. написав «Оду на рабство», як протест проти кріпаччини. Крім цього був автором ідкої сатири на суспільно-бюрократичні порядки Росії п. з. «Ябеда». Батько його, теж Василь, грек з тихи порядки Росії п. з. «Ябеда». Батько його, теж Василь, грек з походження, згинув у 1757 р. в бою як миргородський полковник.

Масонство, масонерія, масони, — таємні, релігійно-філософічні й політичні товариства, повстали в Англії з початком XVIII ст., а з кінцем того сторіччя поширилися на цілу Європу. В першій пол. XIX ст. масонський рух переіменується в суто політичний, революційний, що оформився в цілій низці повстанчих зривів, як в Італії (Гарібальді), Польщі й на Україні. Найстаршою, масонською льожею (гуртком) на Україні була Вишневецька на Волині (1742); найбільшою ваги досягло українське масонство на Лівобережжю, головню в Полтавщині. Масонські льожі існують у світі й тепер. Їх нараховують біля 28.000 з пяти мільонами членів.

Монтескіє Шарль, французький письменник-філософ (1689—1755), автор поширених на Україні (в польському перекладі й оригіналі)

«Міркувань про причини величі й упадку римлян» та студії «Про духа законів».

Муравйов Микита, російський, громадський діяч (1796—1844), основник тайного «Союзу Спасення», переміненого відтак у «Союз Щасливості». Від 1826 р. стояв на чолі російських декабристів, за що, по здушенню повстання, був покараний каторгою.

Наполеон Бонапарте (1769—1821), великий полководець і стратег, імператор французів. Родився сином адвоката-італійця Карльо Бонапарте, в Аячю, на острові Корсиці. Вславившись великими перемогами, як вождь військ республіканської Франції, в Італії та Єгипті, в 1799 р. перебрав владу у Франції від революційної Директорії й став «першим консулом», від 1802 р. досмертним консулом, а в 1804 р. імператором Франції. В 1807 р. по перемогах над Прусією під Єною й Ауерштедтом, та над москалями під Фрідландом, подиктував мир у Тільзіті й створив т. зв. Варшавське Князівство. Думав теж про визволення України й тому звелів одному з своїх придворних учених написати історію й географію нашої Батьківщини. В 1812 р. розгромив москалів під Бородіном і помаширував на Москву. Але тут, у снігах Московії, заломилася сила його «Великої Армії», що її винищив відворот зпід Москви. Похід Наполеона на Москву стрічало українське дворянство з надією, що розгром Росії, принесе визволення Україні. Сталося інакше. Під Москвою погасла зоря воєнного щастя Наполеона. Поразка під Липськом (1813), а відтак під Ватерлоо (1815) припечатала долю великого переможця держав та народів. Засланий на безлюдний острів св. Олени, помер тут, не докінчивши своїх спогадів...

Падура. Тимко, польсько-український поет (1801—1871), писав по українськи для прихилання українських народніх мас до польського повстання. Його «Українки з імлою», («думки» та «шумки»), видані вперше в 1844 р. на довго перед тим ходили в відписах по Правобережжю й мали великий вплив на т. зв. українофільство польської, правобережної шляхти. Як поет, належить Падура до т. зв. «української школи» в польській літературі.

Пальміра — оаза в сирійській пустелі, згадана тут як країна сонця, краси й ізобилля.

Пестель Павло (1793—1826), командант вятського, пішого полку, що стояв у Тульчині, організатор революційних військових груп, голова Південного Товариства, що в своїй революційній праці й теоріях уявляв собі майбутнє Росії в формі централізованої республіки. Згинув у Петербурзі на шибениці.

Пугаčov Ємелян, донський козак (1744—1777), що в 1773-5 рр. підняв повстання козаків і селян над Уралом і Волгою, голова царем Петром III, чоловіком Катерини II. Розбитий царськими військами, згинув у Москві, на шафоті.

Пушкін Олександр, найбільший російський поет (1799—1837), творець цілої низки поетичних творів з українською тематикою (м. і. «Полтава»).

Рилєєв. Кіндрат, російський поет і громадський діяч (1795—1826), автор поем з українською тематикою, як «Войнаровський» та «Сповідь Наливайка», писаних на основі «Історії Русов». Як один з чоловіків провідників російських декабристів, мав звязки й симпатії серед українців. По невдачному повстанню декабристів, згинув на шибениці.

Рубан Василь, збирач та видавець матеріалів до історії України (1742—1795), автор «Короткого Літопису Малої Росії з 1506—1776 р.р.».

Робеспієр Максиміліан, один з провідників Великої Французької Революції (1758—1794). За безоглядний фанатизм навіть супроти своїх товаришів-однодумців, згинув під гільотиною.

Руссо Жан Жак, французький письменник і філософ (1712—1778), кинув людськості гасло повороту до природи й свободи почувань. Як речник широкого демократизму, підготував Велику Французьку Революцію.

Сталь Жермена (1768—1817), французька письменниця, дочка міністра Неккера, замужна за бароном Сталь-Гольштайном, вславилася, як авторка студії п. з. «Німеччина», та своїми салонами, що в них збирався весь літературно-мистецький і політичний світ Парижа. Прогнана Наполеоном з батьківщини.

Суворов Олександр Васильович (1729—1800), російський полководець, що в 1799 р. прогнав французів з Горішньої Італії й тому був іменований «італійським князем».

Тальма Франсуа (1763—1826), найславніший драматичний артист Франції, часів Наполеона Бонапарте.

Шегерезада — «Казка Шегерезади» — тобто казка з «Тисячі й одної ночі» — збірника арабських, фантастичних оповідань, що творився на магометанському сході протягом X—XV ст. Казки «Тисячі й одної ночі», одна за другою оповідає княгиня Шегерезада й захоплюючи ними слухачів, в той спосіб рятується від смерті.

Якобіни — радикальний відлам французьких революціонерів, прозваний так від монастиря св. Якова в Парижі, що в ньому збирався клуб цього відламу. Оснований в 1789 р. у Версаю, в 1791 р. обняв провід Великої Французької Революції. Розв'язаний по смерті Робеспієра.

Якобінська шапка — прозвана теж «шапкою свободи», або «фригійською шапкою», до Революції була накриттям голови галерників-в'язнів у Марсильї. Підчас Революції й по ній стала її символом подібно, як «Марселеза» стала Гимном Революції.

З М І С Т

Частина перша «Змова шалених»

I. Домівка яacobінів	3
II. Диктатор Пестель	9
III. Престіл мрій	13
IV. Літа старі, літа шляхецькі...	21
V. Дух Полуботка	27
VI. Поручник Іван Сухина	33
VII. Сонце сходить в Чигирині	40
VIII. Скажені, люті пси на ланцюгу...	44
IX. Три стрічі	51
X. Крізь лаву	55
XI. В зимовій палаті	59
XII. Українська змова	63
XIII. Тайна сотника Майбороди	68
XIV. Король помер, хай живе Україна!	73

Послів'я

I. Юрій Косач	79
II. Декабристи на Україні	80
III. Примітки	88

Юрій Косач у своїй повісті «Сонце в Чигирині» вперше у нашій літературі поставив питання про роль декабристів в історії України. Бо рух декабристів — це був рух і за державну самостійність України.

Юрій Косач
СОНЦЕ В ЧИГИРИНІ
Історична повість

«ВЕЧІРНЯ ГОДИНА»
місячник, число 5, 1992

Редактор Л. Гринда

Здано до набору 15.06.92.
Підписано до друку 15.09.92.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський.
Зам. 764-2. Ціна договірна.

«ВЕЧІРНЯ ГОДИНА»
Реєстраційне свідоцтво ЛВ № 179.
Львів, вул. Пекарська, 11
Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів, Зелена, 20
Спонсор видання —
видавниче підприємство «Червона Калина»